

Aproximació a l'estructura agrària de la comarca de Bages en el segle XVIII i primera meitat del segle XIX

Llorenç Ferrer i Alòs

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tesisenxarxa.net) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tesisenred.net) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tesisenxarxa.net) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

Universitat de Barcelona
Facultat de Geografia i Història

APROXIMACIO A L'ESTRUCTURA AGRARIA DE LA COMARCA DE BAGES EN EL
SEGLE XVIII I PRIMERA MEITAT DEL SEGLE XIX.

Director: Dr. Emili GIRALT I RAVENTOS

Llorenç FERRER I ALOS
Memòria de Doctorat
Desembre de 1984

Als meus pares.

INTRODUCCIO.	1
Notes	14
FONTS	16
BIBLIOGRAFIA	25
Bibliografia general	25
Bibliografia. Catalunya	41
Bibliografia. Bages	54
1. L'EVOLUCIO DE LA POBLACIO I DEL POBLAMENT BAGENC	72
1.1 <u>La fiabilitat dels censos demogràfics al Bages</u>	73
1.1.1 Els fogatges	73
1.1.2 El cens de 1626	78
1.1.3 Els censos de 1717-1718	79
1.1.4 El cens d'Aranda	82
1.1.5 El cens de Floridablanca	83
1.1.6 Els recomptes i censos del segle XIX	85
1.2 <u>L'Evolució de la població</u>	88
1.2.1 Les etapes de l'evolució de la població a Catalunya	88
1.2.2 L'evolució de la població al Bages	89
1.2.3 Algunes notes sobre l'evolució de la població a la Ciutat de Manresa	93

1.3 <u>La distribució de la població.</u>	97
1.4 <u>El poblament a la comarca de Bages</u>	101
1.4.1 El poblament anterior al segle XVIII	101
1.4.2 El poblament en el segle XVIII	105
A/ Creació de nous masos	105
B/ El creixement dels pobles	109
1.4.3 L'exemple de Navarcles	110
A/ El ritme de la construcció en el s. XVIII	116
B/ El creixement urbà en el s. XIX	117
C/ Una casa i un hort	120
D/ Els contractes de venda i/o establiment	122
E/ Les condicions de la urbanització	125
F/ L'evolució dels preus dels patis	126
1.4.4 Poblament dispers i poblament concentrat a mitjan s. XIX	127
1.5 <u>Conclusió</u>	130
Notes Capítol 1	133
Apèndix capítol 1	144
2. SISTEMA DE CONREUS I TECNICA AGRICOLA	149
2.1 <u>La distribució dels conreus: el monocultiu vitícola</u>	150
2.2 <u>El conreu de cereals</u>	168
2.2.1 Els rendiments	176
2.2.2 Les rotacions de cereals	178
2.2.3 La pràctica de les boïgues	183
2.2.4 L'utilitat agrícola	185
2.2.5 Les feines agrícoles en els cereals	188
A/ L'àrea sembrada	188
B/ L'àrea en guaret	191
2.3 <u>El conreu de la vinya i l'elaboració del vi</u>	192
2.3.1 La producció de vi	193
2.3.2 El rendiment de la vinya	197
2.3.3 La plantació d'una vinya	202
A/ La tècnica de la plantada	206
2.3.4 Les feines a la vinya adulta	215
2.3.5 L'adobat de les vinyes	225

2.3.6 Veremar i la fabricació del vi	227
2.3.7 L'utilitat vitícola	235
A/ Tines, premses i bótes a Navarcles, el 1851	242
2.3.8 La vinya i altres conreus	245
2.3.9 La vinya i el bestiar	246
2.3.10 L'organització de l'espai	246
<u>2.4 L'horta i el regadiu</u>	247
2.4.1 Els horts	247
A/ Rendiments i intensitat de treball	248
B/ L'organització de les hortes de regadiu	249
2.4.2 El regadiu	252
A/ La sèquia de Manresa	252
B/ Les rotacions de conreus	253
C/ Els rendiments i la intensitat de treball	253
<u>2.5 La ramaderia</u>	254
2.5.1 La quantitat de bestiar	256
2.5.2 La pastura de les herbes	261
2.5.3 La importància dels porcs	263
<u>2.6 Conclusió</u>	265
Notes Capítol 2	269
Apèndix Capítol 2	285
3. L'ESTRUCTURA DE LA PROPIETAT I DE L'EXPLOTACIO DE LA TERRA	304
<u>3.1 Fonts</u>	304
3.1.1 Els cadastres del segle XVIII	304
A/ La utilització de la font al Bages	311
3.1.2 Els amillaraments	312
A/ Els amillaraments com a font per a l'estudi de l'estructura de la propietat	315
3.1.3 Els capbreus	319
<u>3.2 Metodologia per a l'estudi de l'estructura de la propietat</u>	321
3.2.1 L'estudi del repartiment de la terra	321
3.2.2 L'accés a la terra per professions	325
3.2.3 Propietat local i propietat forània	327
3.2.4 Els problemes de l'estructura de l'explotació	328
<u>3.3 La propietat feudal de la terra</u>	329

3.3.1	Les jurisdiccions.	332
3.3.2	Jurisdiccions i domini directe	340
3.4	<u>L'estructura de la propietat de la terra</u>	343
3.4.1	Artés.	343
	A/ L'estructura de la propietat a Artés en el s. XVIII	345
	B/ L'estructura de la propietat a Artés en el s. XIX	348
3.4.2	Calders	350
	A/ L'estructura de la propietat a Calders en el s. XVIII	351
	B/ L'estructura de la propietat a Calders en el s. XIX	353
3.4.3	Castelladral	355
	A/ L'estructura de la propietat a Castella- dral en el s. XVIII	356
	B/ L'estructura de la propietat a Castella- dral en el s. XIX	358
3.4.4	Navarcles	360
	A/ L'estructura de la propietat a Navarcles en el s. XVIII	360
	B/ L'estructura de la propietat a Navarcles el 1816	362
	C/ L'estructura de la propietat a Navarcles el 1860	363
3.4.5	Rajadell	365
	A/ L'estructura de la propietat a Rajadell en el s. XVIII	365
	B/ L'estructura de la propietat a Rajadell en el s. XIX	366
3.4.6	Rocafort	369
	A/ L'estructura de la propietat a Rocafort en el s. XVIII	369
	B/ L'estructura de la propietat a Rocafort en el s. XIX	369
3.4.7	Manresa	371
	A/ L'estructura de la propietat a Manresa .	371
3.4.8	Conclusió	379
3.5	<u>L'estructura de l'explotació de la terra</u>	381
3.5.1	L'extensió de les masoveries	382
3.5.2	La rabassa morta en el s. XVIII	386

3.5.3 La rabassa morta en el s. XIX	389
A/ Artés	389
B/ Calders	393
C/ Castelladral	396
D/ Navarcles	399
E/ Rajadell	401
F/ Rocafort	404
G/ Manresa	406
3.5.4 Masos i rabasses	407
3.5.5 Conclusió	410
3.6 <u>La formació d'una estructura de la propietat: l'exemple de Navarcles.</u>	412
3.6.1 Una base històrica de masos	412
3.6.2 La formació de l'estructura de la propietat en el s. XVIII	419
A/ La cessió de terres a rabassa morta	419
B/ La creació de l'horta de Navarcles	420
C/ Continuació de la fragmentació dels masos.	423
D/ Les vendes i transferències de deutes	424
3.6.3 La formació d'una pagesia mitjana	427
3.6.4 Unes notes sobre la petita propietat	438
3.7 <u>El control de la terra i la ramaderia.</u>	445
3.8 <u>Conclusió.</u>	451
Notes capítol 3	456
Apèndix capítol 3	470
4. LES ACTIVITATS NO AGRARIES	537
4.1 <u>L'estructura socio-professional</u>	542
4.1.1 Estructura socio-professional a Navarcles	547
4.1.2 Estructura socio-professional a Artés, 1774	549
4.1.3 Estructura socio-professional de Manresa	550
4.2 <u>La blanqueria a Manresa en el s. XVII.</u>	555
4.3 <u>La indústria de la llana i els paraires</u>	557
4.4 <u>La indústria de la seda a Manresa</u>	567
4.4.1 Un creixement dins del gremi	569
4.4.2 La fàbrica de Joan Bta. Soler.	574
4.4.3 Les companyies de velers	581

4.5	<u>Perxers, passamaners i vetaires.</u>	585
4.6	<u>Les fàbriques d'indianes</u>	587
4.7	<u>La indústria en el s. XIX.</u>	591
4.7.1	Un exemple de continuïtat: els Soler.	592
4.7.2	Companyies i arrendaments	596
4.7.3	L'organització del treball	602
4.8	<u>La fabricació d'aiguardent</u>	606
4.9	<u>Conclusió.</u>	613
	Notes capítol 4	618
5.	LES VIES D'EXTRACCIÓ D'EXCEDENT	632
5.1	<u>La renda senyorial.</u>	633
5.1.1	Els delmes	637
5.1.2	Els ingressos derivats del domini directe	646
5.1.3	Els arrendaments de drets feudals	651
5.2	<u>La renda de la terra</u>	657
5.2.1	L'emfiteusi.	658
A/	L'emfiteusi en els segles XVIII i XIX	659
B/	Els avantatges de l'emfiteusi	666
5.2.2	La rabassa morta	668
A/	Les rabasses en el s. XVII	670
B/	L'evolució del contracte en els s. XVIII i XIX	671
C/	Alguns contractes privats de plantació de vinya	682
D/	La desnaturalització de la rabassa al Bages.	683
E/	Els contractes de plantar vinya al Bages després de la fil·loxera	685
F/	La conflictivitat social a l'entorn de la rabassa al Bages	687
G/	L'abolició dels censos emfitèutics	690
5.2.3	La masoveria	691
A/	Les clàusules del contracte.	692
B/	L'evolució de l'ingrés de les masoveries	695
C/	Els masovers com a grup social	711
5.2.4	L'arrendament de les terres de regadiu	713
5.3	<u>L'endeutament estructural.</u>	717
5.3.1	Els censals	720
A/	Els censalistes	726

B/ Els censataris.	731
C/ La durada i el capital.	740
D/ Les causes de rebre diners a censal	748
E/ Les conseqüències de l'endeutament a censal	754
F/ Execució sobre els béns per no pagar les pen sions.	757
G/ La conjuntura dels censals a la Seu de Man- resa	759
H. Conclusió	771
5.3.2 La venda a carta de gràcia	773
A/ Què es ven a carta de gràcia?	779
B/ Vendes a carta de gràcia i endeutament. . .	783
C/ Compradors i venedors	791
D/ Conclusió	795
5.3.3 Els debitoris	797
5.3.4 Les compra-venes com a forma d'endeutament. . .	803
5.3.5 Conclusió	809
5.4 <u>Algunes notes sobre la comercialització dels productes agrícoles.</u>	811
Notes capítol 5	818
Apèndix Capítol 5	839
6. <u>FAMÍLIA, HERETAMENT I REPRODUCCIÓ SOCIAL</u>	847
6.1 <u>Les llars familiars al Bages</u>	849
6.2 <u>Herència i reproducció del patrimoni</u>	859
6.2.1 Els mecanismes de transmissió de béns	860
6.2.2 Les estratègies hereditàries i matrimonials . .	879
A/ Les estratègies de fecunditat	881
B/ Les estratègies de degradació	881
C/ Estratègies matrimonials	885
D/ Les Causes Pies per donzelles maridar i estu diants estudiar.	900
6.3 <u>Beneficis eclesiàstics i reproducció social.</u>	907
6.3.1 Els testaments dels eclesiàstics.	908
6.3.2 Els beneficis eclesiàstics.	915
A/ La fundació de beneficis.	919
6.3.3 Eclesiàstics i grups socials.	923

6.4 <u>Els conflictes hereditaris.</u>	929
6.4.1 Conflictes relacionats amb el casament	929
6.4.2 Conflictes relacionats amb l'herència	931
6.5 <u>Conclusió: sistema d'herència i diferenciació social.</u> . .	933
Notes Capítol 6	936
7. ELS GRUPS SOCIALS.	946
7.1 <u>La pagesia</u>	946
7.1.1 El pagès de mas	947
A/ L'endeutament de pagesos de mas	954
B/ Concentració de masos i diferenciació social.	960
7.1.2 La pagesia mitjana ,	962
7.1.3 Els rabassaires.	964
7.1.4 Mossos i jornalers	966
7.2 <u>La petita noblesa.</u>	967
7.2.1 L'ascens social	969
7.3 <u>La burgesia urbana.</u>	976
7.3.1 L'origen de la burgesia urbana de Manresa	977
7.3.2 Diversitat de negocis i estratègies familiars	988
7.3.3 Actituds rendistes i renovació de la burgesia en el	
s. XIX	990
Notes Capítol 7	996
CONCLUSIONS.	1002

L'autor d'aquest treball és bagenc i aquesta és una de les raons que explica el perquè s'escull l'estudi de la societat bagenca. Però no és l'única. La realitat socio-econòmica i política emmarcada en la transició del franquisme a la democràcia han condicionat el tema i la forma de plantejar-lo (qui sap si avui abordaríem les mentalitats i no les estructures socials). Probablement l'autor forma part d'aquells historiadors joves que no s'han quedat a Barcelona i han començat des dels seus pobles i des de les institucions comarcals més diverses, una producció historioqràfica que renova -precisament pel seu contacte amb el món universitari- la història local. Finalment, hom connecta amb una renovació dels estudis d'història agrària a Catalunya que diversos historiadors estan portant a terme en els darrers anys, encapçalats pel Dr. Giralt, que s'han acostat als diversos corrents historioqràfics europeus i americans els quals estan interessats per la pagesia. En la confluència d'aquests condicionants es pot entendre aquest estudi.

A Catalunya, cada poble sol tenir la seva monografia, realitzada normalment en el primer terç del s. XIX per l'erudit local (sovint era el capellà de la Parròquia). El caràcter "xovinista" local sol anar acompanyat de la concordança de la història del poble amb els fets que la historiografia romàntica catalana ha assenyalat com a cabdals (la Guerra dels Segadors, la Guerra de Successió, la de la Independència) i els conflictes socials solen presentar-se com a conseqüència de la dolenteria humana i a vegades, es reivindiquen institucions d'altre temps com a solució als proble-

mes actuals. Evidentment, tenen un caràcter desigual, però un contingut ideològic precís. Posteriorment, els erudits locals han perdut aquesta càrrega ideològica per tal d'introduir aspectes econòmics i demogràfics; malgrat tot, l'interès ha continuat centrat en l'anècdota històrica (any, situació d'un topònim) més que no pas en la comprensió de la vida local.

Aquesta història local és un pou de dades inacabable -cal anar amb precaució davant la forma rudimentària en què s'utilitzen les fonts- que cal usar com a punt de partida. La història general no ha aprofitat ni aprofitat el bagatge de recerca que es deriva d'aquestes monografies.

En aquest treball som deutors d'aquesta història local i hem intentat també que l'exemple concret -tant en el poblament com en la formació de l'estructura de la propietat o com en el sistema hereditari o en els processos d'endeutament- servís d'il·lustració d'un marc teòric general d'un nivell d'aprofundiment que unes dades macro-econòmiques no hagueren permès d'arribar.

Som evidentment deutors d'una història regional francesa que ha portat a obres extraordinàries (Goubert, Le Roy Ladurie, Baerhel) (1) i que a casa nostra ha desenvolupat i renovat magistralment P. Vilar el qual ha influït decisivament en la historiografia catalana. Tal vegada la divisió de les tres branques dels Annales "population, économies, sociétés" ens ha portat a una fragmentació de l'anàlisi que tampoc s'ha concretat en un model dialèctic i dinàmic general de la societat. L'aplicació espanyola d'aquesta història regional ha aguditzat encara més aquesta tendència (Barreiro, Pérez García a Galícia) (2).

Vilar ha fet un intent més globalitzador (3), la seva història total; però no impedí que la població esdevingués el motor central del seu model. L'abast del seu treball ha provocat que els treballs a Catalunya en els darrers anys hagin estat una ratificació de les seves hipòtesis i no han aparegut altres intents d'història regional que prenguessin un marc més limitat per tal de precisar molt millor -les tècniques de la història local i la micro-història són tan necessàries aquí- els trets de l'estructura agrària i la seva formació. D'altra banda, el llibre de Vilar presenta una història optimista de Catalunya -el país capaç de créixer i d'industrialitzar-se per un procés excel·lentment explicat- i minimitza els processos d'exploatació real damunt dels quals es bastí l'optimisme d'alguns grups socials del país. Des del nostre punt de vista ens hem posicionat més en aquests mecanismes que no pas en el "desenvolupament".

El concepte "camperolat" i "economia camperola" han estat desenvolupats especialment en el camp de la sociologia en constatar l'existència global d'un tipus humà universal en totes les èpoques històriques que es pot definir com a tal. Un tipus humà que desenvolupa una economia pròpia, una cultura i formes socials determinades i es relaciona amb la resta del món a partir d'aquesta especificitat (4). En aquest descobriment cal incorporar el descobriment que s'ha fet de Txajanov, l'economista rus que en els anys 20, va definir l'especificitat de l'economia camperola (5).

Des de la nostra perspectiva cal criticar aquesta concepció "general" del camperolat i d' "economia camperola" afegint-nos a les crítiques que entre d'altres li han fet Hilton i Vilar (6). Especialment cal insistir en el caràcter ahistòric del concepte i cal reivindicar la necessitat de recórrer a un procés històric determinat per definir un camperolat concret. En cap moment aquest serà un element passiu -tradicional, reaccionari (si de cas hi serà des de la perspectiva ideològica d'alguna classe social)- sinó que serà un element actiu en el desenvolupament de la història. El camperolat tindrà uns trets específics dins de la formació social. La semblança amb altres realitats, poden servir per a contrastar, però en cap moment per a extrapolar o generalitzar cap a categories generals. La influència de la lluita de classes i de l'estructura de classes com els elements realment dinàmics de la història es desprenen també d'aquesta concepció (7).

A la historiografia catalana aquest plantejament metodològic que ha estat abordat per Eva Serra en el seu estudi sobre Catalunya en el s. XVII la qual ha resituat l'enfrontament social entre la noblesa i la pagesia. Malgrat la consolidació en el dret de les relacions socials feudals, la sortida a la crisi del s. XIV fou favorable a la pagesia que acumulà masos rònecs i consolidà una quasi-propietat agrària.

En el procés històric de diferenciació de la pagesia, a finals dels s. XVII apareixen els rabassaires que es desenvoluparan amplemunt en els s. XVIII i XIX. El caràcter emfitèutic del contracte, la seva cronologia (no oblidem que fou un dels conflictes de la Guerra Civil de 1936) i l'estabilitat damunt de la terra del rabassaire, ha sembrat de confusió la historiografia catalana que esperava trobar al costat de la industrialització, la proletarització del camperolat. El dubtes i reflexions han anat pels següents camins:

-com es pot lligar la marxa cap al capitalisme i la pervivència de contractes feudals (rabassa?) I com es lliga una pagesia estable que no és expropiada i una Catalunya que s'industrialitza?

-a conseqüència d'aquesta estabilitat el pairalisme ha escampat una imatge harmònica i sense conflictes en el camp català, el desenvolupament del qual és conseqüència del treball dels homes i la repartició del producte agrícola a parts de fruits.

L'esperit "pairalista" presenta una imatge deformada de la realitat. Les nostres investigacions així ho proven. Però la problemàtica a l'entorn de les classes socials al camp català tampoc queda aclarida amb les visions que tenim fins el moment i encara menys la seva pervivència fins pràcticament la meitat del nostre segle en una societat "industrialitzada".

La historiografia francesa a l'entorn de la renda de la terra, la seva articulació al capitalisme (Rey, Amin, Vergopoulos, Gutelman, Gauthier...) les diverses vies de transició al capitalisme, la resistència del camperolat i el debat entorn de l'absorció de l'agricultura pel capitalisme, podia aportar nova llum a la problemàtica del camperolat a Catalunya. La comprovació que la petita explotació camperola no havia desaparegut segons les prediccions de Kautsky (la via clàssica d'absorció de l'agricultura pel capitalisme) va desenvolupar l'anàlisi de les causes d'aquesta resistència. I es retrobà amb la definició d'una racionalitat pròpia de l'explotació camperola que no compta la quantitat de treball invertit en la producció sinó l'incrés final, deduïts els costos d'explotació (8). Es retrobaven així amb Txajanov i els defensors de l'economia camperola. L'aportació que afirmava que la transició al capitalisme en agricultura no passava necessàriament per la concentració, ens porta a unes noves vies de reflexió a Catalunya. Es evident, que la rabassa morta era una forma d'accés a la terra estable i consolidava la petita explotació que va sobreviure fins a finals del s. XIX i desnaturalitzada fins a mitjans del s. XX.

Aquest model malgrat que ens permet endinsar-nos en la reflexió, tampoc resolva els problemes. Per una banda, la rabassa assegurava l'estabilitat però no l'accés a la terra en propietat i al llarg del s. XIX l'estabilitat real es sostenia per un fil a nivell jurídic. I a finals de la primera meitat del s. XX amb prov feines comença seriosament la industrialització, els rabassaires deixaren les vinyes i es proletaritzaren (9). D'altra banda, hi havia realment una concentració de la propietat en el nivell que aquesta es consolidà, en els masos. Alguns propietaris eren nous (penetració de la ciutat al camp), d'altres antics propietaris de masos en-

riquets. Eren els propietaris rurals que extreien renda als rabassaires constituint-se com a principal relació d'explotació del camp bagenc.

L'estabilitat de la petita explotació basada en l'accés a la terra pel contracte de rabassa morta fou una realitat al llarg del període estudiat. I en l'anàlisi de l'estabilitat de l'activitat industrial hom ha descobert que les dones eren la principal mà d'obra de la indústria tèxtil, com ho havien estat com a filadores o debanadores a la indústria de la llana i de la sedera en el s. XVIII. La petita explotació prenia així una nova vitalitat: era el punt de confluència de dues relacions d'explotació. Una racionalitat pròpia, diferent del càlcul de costos capitalista, permetia explotar al màxim la mà d'obra de la unitat familiar. L'aportació de Meillassoux i fins i tot de Txajanov es retrobaven de nou (10). Però aquesta racionalitat -l'objectiu primari de la qual era la reproducció de la unitat familiar- cercava maximitzar els ingressos, fins i tot, intentava aconseguir un ascens social. Però era l'estructura de classes la que havia convertit en impossible aquest ascens i com a molt es reproduïa la pròpia situació o pitjorava.

En un determinat nivell de desenvolupament de les forces productives, la petita explotació era l'organització del treball que permetia extreure més excedent entre d'altres causes, per la racionalitat específica de la unitat familiar. Però les condicions de producció estaven determinades per la classe dominant. Però aquest desenvolupament del capitalisme no passava per la proletarització sinó per la maximització de l'excedent. I amb escassos mitjans tècnics, l'elevada intensitat de treball que s'aconseguia en la unitat familiar pagesa era una fórmula idònia. No era pas més idònia la proletarització, almenys fins que les forces productives no assolissin un altre nivell. Tot això explicaria l'absència de jornalers agrícoles al camp bagenc.

El concepte més útil que hem usat ha estat el d'estructura agrària en el sentit que li dóna Gutelman i que amb més precisió encara aporten I. Moll-J. Suau (11). Per a ells l'estructura agrària és " un determinat sistema de relacions socials que és el resultat del procés històric global de la formació social, mitjançant el qual la classe dominant extreu un excedent a la pagesia; aquest sistema de relacions socials condiciona el desenvolupament de l'agricultura (tècnica agrícola) i de la població agrària". Per a ells els elements del conjunt agrari (sistemes i tipus de conreu, hàbitat rural, demografia, ramaderia, mode de vida, clima, relleu, sòl) són imprescindibles per a comprendre qualsevol fet agrari, no són

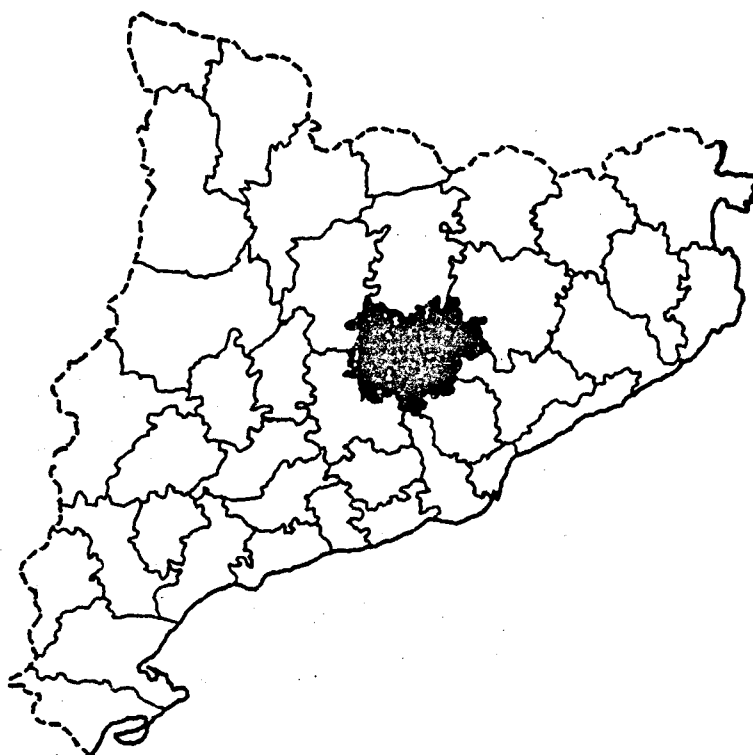
passius però tampoc determinants.

El concepte proposa una anàlisi històrica, dialèctica i ensem, centra el paper rellevant en la relació entre els homes. Es aquesta relació, d'altra banda desigual, la que condiciona l'activitat agrícola, l'organització del treball etc. Però tal com està definida és fins a cert punt estàtica, com a conseqüència d'un procés històric, encara que apareix com a punt d'arribada. Cal introduir la dialèctica en l'evolució futura i un element reproductiu: la classe dominant intenta perpetuar en el temps l'extracció d'excedent i l'estructura de classes que li és favorable. L'estudi de l'estructura agrària ha d'intentar definir els mecanismes pels quals es reprodueix en el temps.

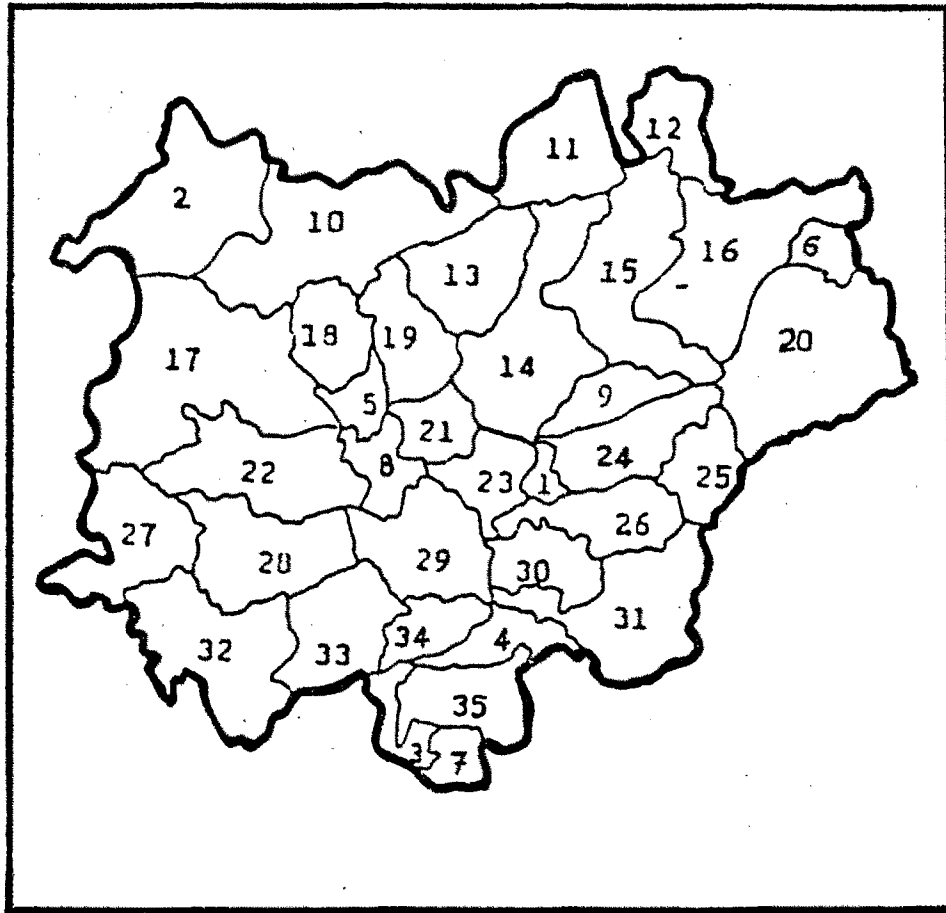
El nostre estudi abarca un període cronològic i una àrea geogràfica determinada. A nivell temporal comença a principis del s. XVIII i s'acaba a mitjan s. XIX. L'elecció ha vingut condicionada per la temàtica estudiada i per les fonts. D'una banda, a començaments del s. XVIII es detecten ja canvis en l'estructura de la propietat i de l'explotació iniciats probablement a finals del s. XVII, i que es concreten amb l'aparició dels rabassaires en els pobles concentrats bagencs. El s. XVIII veurà créixer aquest grup social, igual que la població, la producció vitícola, la indústria de la seda i la de la llana. D'altra banda, el punt d'arribada ha estat escollit perquè és la data que es realitzen els amillaments -documents claus per a l'estudi de l'estructura de la propietat- i perquè és el moment que la indústria cotonera introdueix el vapor, mecanitza els telers i es modernitza. Fins el 1860 l'estructura agrària bagenca consolidà els seus trets que s'havien anat destacant en el s. XVIII i la mateixa estructura de la propietat ho demostra. Però som conscients que a la primera meitat del s. XIX no hem treballat aspectes tan importants com els efectes desamortitzadors i desvinculadors, si bé no creiem que modifiquessin les tesis defensades aquí.

El marc geogràfic escollit és la comarca del Bages en el centre geogràfic de Catalunya i en la confluència dels rius Llobregat i Cardener (Veure mapes 1,2,3). Presenta els seus problemes. Vilar ha demostrat fins a quin punt són profunds els lligams entre les diverses àrees catalanes. I el Bages no se n'escapa. Compra blat, ven vi, teixits de seda i llana, aiguardent etc. Fins a quin punt té sentit parlar d'estructura agrària bagenca dins d'aquestes perspectives? Utilitzem la comarca de Bages tal com va sor-

Mapa 1
SITUACIO DE LA COMARCA DE BAGES EN EL MARC DE CATALUNYA

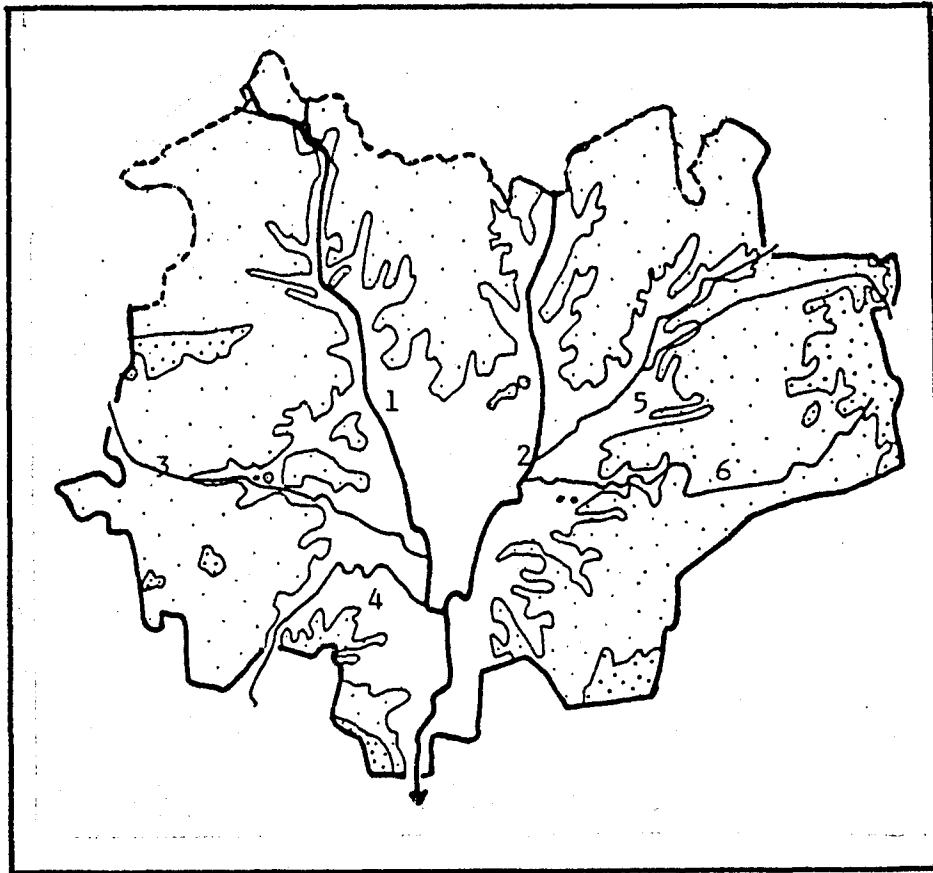

Mapa 2
MUNICIPIS DE LA COMARCA DE BAGES

1. Navarcles	19. Castellnou de Bages
2. Cardona	20. Moià
3. Sta. Cecília de Montserrat	21. Santpedor
4. St. Vicenç de Castellet	22. Fonollosa
5. Callús	23. Sant Fruitós de Bages
6. L'Estany	24. Calders
7. Monistrol de Montserrat	25. Monistrol de Calders
8. St. Joan de Torroella	26. Talamanca
9. Artés	27. Aguilar de Boixadors
10. Navàs (Castelladral)	28. Rajadell
11. Gaià	29. Manresa
12. Sant Feliu Sasserra	30. Rocafort i el Pont de Vilomara
13. Balsareny	31. Mura
14. Sallent	32. Castellfollit del Boix
15. Avinyó	33. Sant Salvador de Guardiola
16. Santa Maria d'Oló	34. Castellgalí
17. Sant Mateu de Bages	35. Castellbell i el Vilar
18. Súria	

Mapa 3
RIUS I ALTITUD A LA COMARCA DE BAGES

1. Riu Cardener
2. Riu Llobregat
3. Riera de Rajadell
4. Riera de Guardiola
5. Riera Gavarresa
6. Riu Calders

	Menys de 400 mts.
	De 400 a 800 mts.
	De 800 a 1600 mts.

tir en el disseny de la Generalitat el 1936 (12) i totes les dades per municipis fan referència a aquest marc. Però ja aleshores alguns municipis no van estar d'acord amb la divisió. Alguns es van reclamar del Moianès (Moià i l'Estany), uns altres del Lluçanès (St. Feliu Sasserra), uns altres del Cardener (Cardona), o de la Segarra (Aguilar), o de l'Anoia (Castellfollit del Boix). La comarca estricta es redueix al Pla de Bages, als altiplans entre rius, els que rodegen el Pla i les vall fluvials del Llobregat i Cardener. En els mapes que al llarg del treball aportem hom s'adonarà que aquells municipis solen presentar comportaments diferents a la resta. Es a dir, que en realitat estem pensant en un marc geogràfic més reduït que la divisió del 1936, però coherent quant a les seves relacions humanes amb una ciutat, Manresa, que actuava de centre urbà per a les parròquies de la rodalia. El caràcter reduït de la zona ha permès estudiar amb cert detall el sorgiment i els avatars dels diversos grups socials. Les relacions de força entre ells i la forma de condicionar l'organització del treball i el sistema agrícola es poden definir perfectament. En general, la presa de consciència política es produeix a un nivell del país que desborda el marc comarcal. Això no ho hem estudiat. En aquestes perspectives creiem que el concepte d'estructura agrària és vàlid per a un estudi com aquest. Caldrà veure si a altres àrees de Catalunya el funcionament és similar.

Però l'interès en el marc de Catalunya rau en què és una comarca de la Catalunya Central -com els polítics l'anomenen avui dia- més enllà de la Serralada Pre-litoral. I si d'una banda viu una especialització vitícola que no està lligada a l'experiència litoral, de l'altra desenvolupa un procés industrial, que culmina en els s. XIX, totalment autòcton. Els fabricants ja ho eren en el s. XVIII i la influència de la burgesia barcelonina és inexistent. L'anàlisi d'aquest doble fenomen presenta el seu interès en el marc de Catalunya quan massa sovint s'ha contemplat la industrialització i la història com un fenomen irradiat des de Barcelona. Una visió des de l'interior té els seus avantatges.

Ara bé, un treball que pretén acostar-se el màxim possible a una estructura agrària, en el sentit totalitzador del concepte, presenta les seves dificultats. Per una banda, la base d'investigació prèvia de l'àrea estudiada no és molt abundant i, la majoria de temes ha calgut començar-los des de zero. D'altra banda, calia abordar tants aspectes que alguns els

hem hagut de deixar de banda, altres han estat tractats amb poca profunditat -tant a nivell bibliogràfic com a nivell del material aportat- i altres creiem que queden resolts satisfactoriament. En general, creiem que malgrat aquestes dificultats, ens hem acostat a l'objectiu de definir l'estructura agrària baqenca.

Cal fer també una reflexió sobre la utilització dels protocols notariaus en el present treball. No he d'insistir en la importància que tenen els estudis de contractació agrària, tècnica agrícola en la reconstrucció de biografies i genealogies familiars. Es poden utilitzar de dues maneres, a nivell quantitatiu i a nivell qualitatiu. En el primer cas sol portar una quantitat enorme de treball, es solen deixar de banda quantitat de matisos i es solen fixar en una sola afirmació del contracte. L'hem utilitzat per a la comparació de dos anys a nivell de contractació agrícola i de fenòmens d'endeutament. L'altre mètode és el qualitatiu que consisteix en fixar-se més en la història que el contracte explica. Avantatges: es reconstrueixen processos concrets, mecanismes reals, estratègies concretes que ajuden a perfilar mecanismes socials. Inconvenients: el treball es pot convertir en una relació d'exemples inacabables que el converteixen en descriptiu i a més, hi ha problemes de representativitat dels exemples i, sobretot, no es detecta la conjuntura sinó el funcionament de fons, l'estructura.

Aquest treball vol ésser una reivindicació dels Protocols Notariaus com a font històrica però probablement mostra també les dificultats d'utilització. Malgrat que en alguns aspectes hem precisat la conjuntura, som conscients que ens hem acostat més a la formació d'una estructura i a la constatació de la pervivència en el temps que als fenòmens conjunturals que l'han fet avançar. A partir d'aquí la nostra aportació ha de permetre aprofundir el model definit pel Baqes, i comprovar aquells aspectes poc aclarits o simplement intuïts i transformar-los a mesura que la recerca vagi endavant.

Hem dividit el present treball en set capítols que presenten cadascun d'ells una unitat. El primer fa una breu incursió en la població sense cap altra pretensió que resseguir el creixement al llarg del s. XVIII i XIX i replantejar alguns problemes a l'entorn dels censos de 1718 i 1787. No hem pretès -caldrà fer-ho en alguna altra ocasió- estudiar les diverses variables demogràfiques i les transformacions en el temps. Som conscients de la importància de l'anàlisi demogràfica en qualsevol estructura agrària però el seu estudi implicava entrar en un camp que desbordava les

nostres previsions de treball. Hem abordat en aquest capítol les dues formes de poblament bagenques, el seu origen i formació i l'evolució de la densitat.

En el segon hem estudiat el sistema de conreus i la tècnica agrícola, fonamentalment la vitícola. L'especialització vitícola provocà un reajustament en l'equilibri ecològic comarcal. El bestiar disminuí, s'adoptaren adobs vegetals i la inversió de mà d'obra fou l'element clau de la productivitat. Hem estudiat també el procés de fabricació del vi i la diferenciació social al seu entorn.

En el tercer hem estudiat l'estructura de la propietat de la terra, la qual degut a la importància de la rabassa morta i les possibilitats de la font, hem complementat amb l'estudi de l'estructura de l'explotació. Finalment hem intentat reconstruir la formació d'una determinada estructura de la propietat.

En el quart, sense una excessiva profunditat, s'aborda la importància de les activitats no agràries a l'àrea geogràfica estudiada. La seda, com a activitat fonamental de Manresa, i la llana als pobles de l'est bagenç. Hem intentat acostar-nos a la forma d'organització del treball tant d'una com de l'altra. En el s. XIX el cotó i les fàbriques a la vora dels rius substitueixen l'antiga manufactura. Hi ha canvis de localització però, els fabricants són essencialment els mateixos. Per acabar aquesta part estudiem la fabricació d'aiguardent i la seva estructura a la comarca: s'adapta al vi i no transforma res.

En el cinquè estudiem les formes d'extracció d'excedent que recauen damunt la pagesia. Fonamentalment se n'estudien dues: la contractació agrària -emfiteusi, rabassa i masoveria- i les diverses formes d'endeutament pagès -censals, vendes a carta de gràcia, compra-vendes, debitoris etc. Es deixen de banda o s'analitzen molt breument: la comercialització dels productes i la pressió fiscal tant municipal com estatal.

En el sisè hem realitzat una aproximació a la família bagenca per acabar aprofundint amb el sistema de transmissió de béns com a diferenciació social mitjançant diversos mecanismes (estratègies matrimonials, Causes Pies per donzelles maridar, beneficis eclesiàstics...)

En el setè hem procurat definir els diversos grups socials: la pagesia de mas i els processos de diferenciació interna, la pagesia mitjana la qual encara que feble, va sorgir en els municipis de poblament concentrat;

els rabassaires; la petita noblesa i el seu enriquiment en el s. XVII i la burgesia urbana de Manresa que es consolidà al llarg del s. XVIII. No hem estudiat l'artesanat urbà de Manresa en profunditat.

Finalment, a les conclusions hem intentat definir els trets principals de l'estructura agrària bagenca a partir dels diversos elements aportats al llarg del treball.

Són moltíssimes les persones a les que cal agrair alguna cosa en acabar aquest treball. Al Dr. Emili Giralt, per la seva generositat en tot el procés d'elaboració. A n'Antoni Segura que ha llegit el manuscrit i va fer-me suggeriments molt valuosos. A ell i a en Jaume Suau dec molt més del que sembla i es recull en aquestes planes. A n'Ignasi Terrades i a l'Enric Tello amb qui comparteixo problemàtiques similars. A Tomàs Vidal a qui cal reconèixer tot el que ha fet per la informàtica a la Facultat. Als secretaris municipals de diversos Ajuntaments que, malgrat la caòtica situació dels arxius dels pobles, m'han ajudat en el que han pogut. I especialment al Dr. Josep Mª Gasol, arxiver de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Manresa que va posar a la meua disposició els seus coneixements sobre la comarca i va facilitar-me la tasca de consulta dels fons municipals i protocols notariais. Als rectors de diverses parròquies bagenques que varen obrir-me les seves portes. A tants companys bagencs que d'una manera o altra m'han estimulat (en Pep Oliveras, en Jaume Serra, la Roser Serra, en Joan Mª Serra, en Francesc Comas, en Josep A. Serra, n'Albert Benet). A tots els navarclins que han seguit la gestació d'aquest treball i m'han encoratjat a arribar al final. I a companys de Barcelona que també l'han seguit amb interès (en Pep, n'Eliseu, la Cristina, l'Àngels i els antics companys de pis).

A la Roser Arissa que va passar part de l'original a màquina, la Montse Noguera que va realitzar les gràfiques, en Jordi Sitjà que va corregir al català part del manuscrit i a la Teresa González que també hi va col·laborar. Els errors i deficiències però, s'han d'atribuir tots a l'autor.

Menció a part, he de fer de la Dolors, la qual no sols va corregir part del manuscrit i va passar a màquina part d'ell sinó que va tenir més clar que ningú que aquest treball s'havia de tirar endavant. En bona part és també seu.

He d'agrair també a la Fundació Jaume Bofill i a la Direcció General d'Ensenyament Universitari el suport econòmic que varen donar-me per la seva realització.

NOTES

- (1) GOUBERT, P.: Cent mille provinciaux au XVII siècle, Ed. Flammarion, Paris, 1968; LE ROY LADURIE, E., Les paysans de Languedoc, Ed. Flammarion, Paris, 1969; BAEHREL, R., Una croissance: la Basse Provence Rurale (fin du XVI-1789), Paris, 1961, 2 vols.
- (2) BARREIRO MALLON, B., La jurisdicción de Xallas en el s. XVIII. Población, sociedad y economía, Universidad de Santiago, 1977²; PEREZ GARCIA, J.M., Un modelo de sociedad rural de Antiguo Régimen en la Galicia Costera: la Península de Salnés, Universidad de Santiago de Compostela, 1979.
- (3) VILAR, Pierre, Catalunya dins l'Espanya Moderna, Barcelona, 1964-68, 4 vols.
- (4) Un bon estat de la qüestió sobre els estudis camperols i la definició del camperolat es pot veure a SUAU, Jaume, La pagesia mallorquina al segle XVIII i primera meitat del segle XIX, Memòria de Doctorat, Universitat de Barcelona, 1979. Veure l'apartat "El camperolat com a categoria tècnica".
- (5) CHAYANOV, A.V., La organización de la unidad económica campesina, Ed. Nueva Visión, Buenos Aires, 1974. En els darrers anys s'han produït una recuperació dels treballs d'aquest autor rus i una polèmica a l'entorn del seu treball. V. en aquest sentit els treballs de THORNER, DURRENBERGER i TANNENBAUM, VILAR, etc.
- (6) HILTON, R., "El campesinado como clase", Estudios d'Història Agrària nº 1 (1978), pp. 27-37. VILAR, P., "Reflexiones sobre la noción de "economía campesina" a La economía agraria en la historia de España, Ed. Alfaguara, Madrid, 1979, pp. 351-386.
- (7) BRENNER, R.: "Agrarian class structure and economic development in preindustrial Europe", Past and Present (1976).
- (8) REY, P.P., Las alianzas de clase, Ed. Siglo XXI, Madrid, 1976²; AMIN, S., "El capitalismo y la renta de la tierra" a AMIN, S., Imperialismo y desarrollo desigual, Barcelona, 1976, pp. 50-65; VERGOPOULOS, K., Le capitalisme déformé et la nouvelle question agraire. L'exemple de la Grèce Moderne, Ed. Maspéro, Paris, 1977; GUTELMAN, M., Estructuras y reformas agrarias, Ed. Fontanella, Barcelona, 1981²; GAUTHIER, Florence, La voie paysanne dans la révolution française, Ed. Maspéro, Paris, 1977. Una conseqüència d'aquesta via són els treballs de SERVOLIN, LEBOSSE-QUISSÉ, POSTEL-VINAY etc. Veure un recull de treballs a La evolución del campesinado. La agricultura en el desarrollo capitalista, SGTMA, Madrid, 1979.
- (9) V. les crítiques de ETXEZARRETA, Miren, "La evolución de la agricultura campesina", a La evolución..., cit. pp. 13-100.
- (10) MEILLASSOUX, Ch., Mujeres, graneros y capitales, Ed. Siglo XXI, Mexico, 1975.
- (11) MOLL, I.-SUAU, J., "Senyors i pagesos a Mallorca (1718-1860/70)", Estudios d'història Agrària nº 2 (1979), p. 95; GUTELMAN, cit. pp. 43-45.
- (12) VILA, Pau, La divisió territorial de Catalunya, Ed. Curial, Barcelona, 1977.

ABREVIATURES

AHSB	Arxiu Històric de St. Benet de Bages
AMN	Arxiu Municipal de Navarcles
AHCM	Arxiu Històric de la Ciutat de Manresa
AHSM	Arxiu Històric de la Seu de Manresa
AHSA	Arxiu Hospital de Sant Andreu
AMA	Arxiu Municipal d'Artés
ACC	Arxiu Casa Caritat
AFC	Arxiu de la Família Casanoves
ACA	Arxiu Corona d'Aragó
APLIF	Arxiu Particular Llorenç Ferrer
AHPB	Arxiu Històric Protocols de Barcelona
APB	Arxiu Parroquial de Balsareny
APA	Arxiu Parroquial d'Avinyó.
APAg	Arxiu Parroquial d'Aguilar
APQ	Arxiu Parroquial de Sta. M ^a d'Oló
APM	Arxiu Parroquial de Mura
APC	Arxiu Parroquial de Calders
APCa	Arxiu Parroquial de Cardona
APSSG	Arxiu Parroquial de Sant Salvador de Guardiola
APR	Arxiu Parroquial de Rajadell
APN	Arxiu Parroquial de Navarcles
ADV	Arxiu Diocesà de Vic
CECB	Centre Excursionista de la Comarca de Bages
JMHACH	Jornadas de metodología Aplicada a las Ciencias Históricas
MEB	Miscel.lània d'Estudis Bagencs
Q	Quarteres
q.	quartans
p.	picotins
ll.	lliures
s.	sous
d.	diners
c.	cargues
MPP	Molt Petita Propietat
MPE	Molt Petita Explotació
VCG	Venda a Carta de Gràcia
NC	No Consta

OBSERVACIONS PER LA LECTURA DE LA TESI

-Les notes estan col.locades al final de cada capítol.

-Els quadres i mapes estan incorporats en la seva major part al text. Solament una part dels que corresponen als capítols 2 i 3, la intercalació dels quals complicava la lectura en lloc de facilitar-la, apareixen com apèndix al final del capítol.

-L'apèndix del capítol 1 complementa les dades utilitzades al llarg del mateix.

MESURES

1 Quartera = 0.296Ha.
1 Jornal = 0,4896Ha.

1 carga = 1,2134Hl.

1. ARXIU HISTORIC DE LA CIUTAT DE MANRESA

A. SECCIO CADASTRE

-Lligalls Cadastres Pobles (24 lligalls). Contenen els cadastres de 1737 a 1789 de gairebé la totalitat de les Parròquies bagenques).

-Repartiment de 1789. "Libro del regimen de las tierras y casas y censales que hay en la Ciudad de Manresa y su término advirtiendole que el numero que se halla en el ultimo del nombre de cada individuo corresponde al libro del regimen anterior a este y lo del margen es el nuevo que se pone en este libro qual corresponde al libro de cobranza del Real Catastro del año 1789".

-Repartiment de 1737. "Relación del reparto por menor de la ciudad de Manresa y su termino hecho por la justicia y regidores de la Ciudad, arreglado a la recanación del año de 1735, segun reglas cadastrales y sus primitivos fundamentos, siguiendo la orden del M.I. Sr. D. Antonio de Sartine, intendente de Cataluña". Juny de 1737. Lligall Cadastre 1730-1739(II).

-Repartiment de 1816.

-Libro del Real Catastro de 1832.

-Llibre del Reial Cadastre de 1722.

-Personal de 1746. "Llista de la suma dels Personals han donat los gremis ab sos realcions com dels que se han ajustat per fer lo compliment" Lligall Cadastre 1740-1749 (II).

-Personal de 1770 i 1779. Lligall Cadastre 1770-1789.

-Cartes d'individus suplicant que no han de pagar Personal. Lligall Cadastre 1750-1759 i Lligall Cadastre 1740-1749 (II).

-Relacion que comprehende todos los personales, estantes y Habitantes de la Ciudad de Manresa que de orden del MISD Juan Felipe Castaños, Intendente General de este exercito y Principado de Cataluña ha practicado con fecha de 20-VI-1765 con intervencion de los Regidores Comisionados D. Jose Antonio Soler y Dr. Josep Fc. Pons y Soldevila" Lligall Cadastre 1760-1769.

B. SECCIO FAMILIES I BIOGRAFIES

- Lligall Casa Suanya.
- Fundació de la Pia Causa de Josep Vila del Soler, clerga d'Artés, dia 17-V-1708.
- Llibre del Soler (1733-1740). Lligall Soler.
- Llibre de lloguers i censos. Lligall Vila del Soler.
- Lligall Família Solà.
- Lligall Solernou.
- Llibre de Treballadors. Lligall March.
- Lligalls Soler i March I i II.
- Lligalls March, I i II.
- Biografia Família Abadal.
- Biografia Família Pons i Enrich.
- Biografia Família Torrents.
- Biografia Família Batlles.
- Biografia Família Gallifa.
- Biografia Família Herp.

C. SECCIO REGISTRE D'HIPOTEQUES

- Registro de Hipotecas. Libro 2º Navarcles, Valldelshorts.
Libro 1º Calders, Monistrol de Calders y
Viladecavalls.
Libro 2º Manresa, Viladordis.

D. COMPTABILITAT MUNICIPAL

-Llibre del Racional	1661-1668	1793-1795	1809
	1669-1676	1796-1797	1810
	1677-1685	1798-1799	1811
	1686-1694	1800	1812
	1695-1704	1801	
	1705-1714	1802	
	1719-1721	1803	
	1722-1737	1804	
	1753-1761	1805	
	1762-1771	1806	
	1772-1786	1807	
	1787-1792	1808	
-
-Llibre d'Autos en brut	1714-1729		
	1729-1743		
	1744-1755		
-
-Llibre de Tabbas	1729-1748		
	1766-1768		
	1756		

- "En aquest llibre son continuats tots los noms dels ciutadans y habitants de la dita Ciutat de Manresa dividits per carrers (...) comensa en lo mes de abril de 1586".

- "Contribución industrial de Manresa 1860". Lligall Contribució Industrial 1860-1880 nº 1.

E. SECCIO CURIA DE MANRESA

- Cúria de Manresa (1760-1761)
- (1762)
- (1763)
- (1764-1765)
- (1768-1769)
- (1770)
- (1771)
- (1772)
- (1773) I i II
- (1774) I i II
- (1850) II

F. DIARIS I REVISTES

- Revista Ilustrada Jorba
- La Crónica Manresana
- Butlletí del CECB (Centre Excursionista de la Comarca de Bages)
- SOL I XENT (Navarcles)
- VINCIT (Artés)
- Full Parroquial de Monistrol de Calders

G. ARXIU DE PROTOCOLS DE MANRESA (Secció de AHCM)

- Not. Ignasi CASAS, 1730, Test. 1716-1733.
- Not. Felix DALMAU, Test. 1676-1709.
- Not. Isidre VENDRANAS, Cap. 1698-1705
- Not. Joan Bta. PLADESANS, Test. 1618-1623.
- Not. Ignasi MONFAR, 1715-1721 Manual de forasters.
- Not. Felix SOLER, 1728, Inv. 1710-1745, Test. 1710-1745
- Not. Jaume TOMAS, Test. 1737-1744.
- Not. TORRAS, 1594.
- Not. Josep MAS de Santpedor, 1769-1770.
- Not. GRAU de Santpedor, 1769-1771
- Not. Francesc RALLAT I FARGAS, 1743, 1761, 1768, 1770, 1780, Test. 1734-1751, Test. 1752-1761, Test. 1762-1770, Inv. 1762-1781, Cap. 1762-1771.
- Not. Joan ABADAL, 1770-1771, 1773-1774, 1777-1778, 1784-1786, 1790-1791, 1765-1770 foranis, 1786-1791 foranis.
- Not. Josep ESCORCELL 1747, 1754, Test-Inv 1742-1751, Test-Inv. 1752-1763.

- Not. Josep MASRAMON 1770, 1792, 1796, 1810.
- Not. Ignasi CASASAYAS 1770, 1782.
- Not. Antoni RAURES 1756, 1770, 1790-1791, Test. 1762-1771.
- Not. Josep A. FERRUSOLA 1765, 1770, 1780, 1775, Test. 1764-1779.
- Not. Josep SALA 1740, 1741, Test. 1700-1741.
- Not. Josep Anton SALA 1758, 1760, 1762, 1763-1764, 1765-1768,
Test. 1741-1755, TEst. 1756-1771, Cap. 1756-1771.
- Not. Pau RAURES 1787-1788.
- Not. Joan CAMPS de Sallent 1797, 1798, 1800.
- Not. Josep MAS I CASELLAS 1789, 1801, 1802.
- Not. Ignasi RALLAT 1830-1831, 1848-1851.
- Not. Tomas COMA 1820-1822
- Not. Caietà MAS 1827, 1829, 1830, 1833, Test. 1813-1824, Test.
1825-1832.
- Not. Joan Lluís CERAROLS 1849, 1848, 1850, 1866.
- Not. Josep MANDRES 1827-1829, 1834-1835, 1849-1850.
- Not. MAS I COMA 1849-1850.
- Not. Francesc de A. MAS 1843, 1849, 1850, 1851, 1859(I), Test.
1838-1843.
- Not. Gerardo PORTA 1850, 1861, 1863.
- Not. Antonio GILI 1844, 1850.
- Not. Hemeterio CASTELLET 1848-1850.
- Not. Ignasi PUIG I MAS 1866(I), 1870.
- Not. SUANYA 1869
- Not. CALAFF 1870.

H. ALTRES

- Censo de Población de 1860. Resumen del Partido Judicial de Manresa. Lligall Demografia.
- Comparació dels censos de 1857 i de 1860. Lligall Demografia.
- Lista general y definitiva de los electores para Diputados a Cortes de dicha Sección formada con arreglo a la ley de 18 de julio de 1865. Lligall Eleccions 1864-1872.
- "Interrogatorio sobre la cantidad, calidad, destino y cultivo de las tierras para formar la división agrícola de España. Manresa, 1803" (Cedida per Josep Oliveras).

2. ARXIU HISTORIC DE ST. BENET DE BAGES

- Capbreu de Navarcles 1338.
- Capbreu de Navarcles 1687.
- Capbreu de Navarcles 1505.
- Capbreu de Navarcles 1596.
- Capbreu de Navarcles 1779-1781.
- Capbreu de Sant Fruitós de Bages 1596.
- Capbreu de Sant Fruitós de Bages 1789-1791.
- Laudemios, tercios y foriscapios (1757-1817).
- Libro Mayor de Sant Benet de BAGES (1805-1835).
- Llibre de collites de vi de St. Benet de Bages (1751-1835).

3. ARXIU HISTORIC DE LA SEU DE MANRESA

- Llibre de comptes dels masos de la Seu 1770-1805.
- Llibre Mestre de censals de la Seu (1713-1876)

4. ARXIU MUNICIPAL DE NAVARCLES

- Lligall escriptures 1818.
- Amillament de Navarcles 1860.
- Cadastre de Navarcles de 1816.
- Visori de las casas en 1853.
- Cédulas Personales de 1882-1883.
- Enquesta de Navarcles de 1716. "Certificacio sobre los Interrogatorios entregats per lo Molt Illustre Sor. Dn. Joseph Patinyo Intendent Gal. en lo present Principat de Cathalunya, feta per lo Rt. Llorens Riera Rector de dita Parroquia Bisbat de Vich, ab individual Relacio que an feta Valenti Solervicens y Miquel Cura, en dita Parroquia elegits experts per dit efecte".
- "Resumen general del numero de cabezas de ganado existentes en este distrito municipal a 24-IX-1865".
- Censo de Población de 1857.
- Cartilla Evaluatoria de Navarcles 1859.
- Cartilla Evaluatoria de Navarcles, 1859. Borrador.
- Actes de l'Ajuntament de Navarcles 1833-1844.
- Llicències urbanístiques Ajuntament de Navarcles s. XIX.

5. ARXIU HOSPITAL SANT ANDREU de Manresa

- Lligall masoveries de l'Hospital.
- Lligall Valldeperes.

6. ARXIU MUNICIPAL D'ARTES

- Actes Ajuntament d'Artés 1841-1845, 1852, 1858, 1863, 1865, 1866, 1867.
- Cadastre d'Artés de 1774.
- Ami llament d'Artés de 1872.
- Censo de Població de 1877.

7. ARXIU CASA CARITAT

- Llibre Mestre de Francesc Puig.

8. ARXIU FAMILIA CASANOVES de Navarcles

- Lligalls escriptures i documents familiars.

9. ARXIU PARTICULAR LLORENÇ FERRER

- Contracte entre Antònia Quingles d'Artés i Isidre Sants 30-IX-1874.
- Contracte privat de plantació de vinya d'Aguilar de Segarra 1849.
- Contracte d'arrendament per plantar vinya a St. Benet de Bages, 1901.

10. ARXIU HISTORIC DE PROTOCOLS DE BARCELONA

- Not. FERRUS de Barcelona, 1785.

11. ARXIU PARROQUIAL D'AVINYO

- Llibre de BAPTISMES 1561-1624
1709-1747
1748-1784
1785-1802
1852-1871

12. ARXIU PARROQUIAL D'AGUILAR

-Llibre de Baptismes 1565-1775.
1776-1877.

13. ARXIU PARROQUIAL DE NAVARCLES

-Lligalls de testaments.

14. ARXIU PARROQUIAL DE STA. M^{re} D'OLO

-Llibre de Baptismes 1539-1636
1636-1683
1684-1708
1731-1749
1749-1770
1770-1782
1783-1794
1794-1824
1824-1851
1852-1877

15. ARXIU PARROQUIAL DE BALSARENY

-Llibre de Baptismes 1644-1667
1667-1738
1739-1781
1782-1810
1811-1856
1852-1867

-Llibre de Matrimonis 1678-1785

16. ARXIU PARROQUIAL DE CALDERS

-Llibre de Baptismes 1662-1761
1762-1851
1852-1885

17. ARXIU PARROQUIAL DE MURA

-Llibre de Baptismes 1654-1697
1697-1734
1734-1766
1766-1793
1793-1819
1820-1851
~~1852-1856~~

18. ARXIU PARROQUIAL DE RAJADELL

- Llibre de Baptismes 1672-1703
1704-1760
1761-1786
1787-1826
1826-1854
1854-1856
1857-1878

19. ARXIU PARROQUIAL DE SANT SALVADOR DE GUARDIOLA

- Llibre de Baptismes 1600-1755
1756-1852
1857-1877
- Llibre de Baptismes, Desposoris i Obits 1852-1856.

20. ARXIU PARROQUIAL DE CARDONA

- Llibre de Baptismes 1782-1799.
- Llibre de Baptismes i Desposoris de la Col.legiata 1744-1853.

21. ARXIU DIOCESA DE VIC

- Avinyó. Llibre de BApTismes 1625-1708.
- St. Joan d'Oló. Llibre de Baptismes 1716-1815.
- St. Feliu Sasserra. Llibre de BApTismes 1701-1723
1816-1822
1840-1851

22. ARXIU DE LA CORONA D'ARAGO

A. SECCIO HISENDA TERRITORIAL

- Amillaraments d'Aguilar de Segarra, 1852, 1861.
- Amillaraments d'Artés 1852, 1861, 1872
- Amillaraments d'Avinyó 1851, 1853, 1862.
- Amillaraments de Balsareny 1851, 1861.
- Amillaraments de Calders 1851, 1861.
- Amillaraments de Callús 1861, 1869.
- Amillarament de Cardona 1863.
- Amillaraments de Castelladral, 1852, 1861.
- Amillaraments de Castellvell, 1851-1853, 1862, 1872.
- Amillaraments de Castellfolit del Boix 1853, 1861.

- Amillaraments de Castellet: 1851, 1853.
- Amillaraments de Castelnou de Bages 1852, 1861.
- Amillaraments de l'Estany 1851, 1854, 1862.
- Amillaraments de Fonollosa 1851, 1853, 1861.
- Amillaraments de Gaià 1858, 1861.
- Amillaraments de Manresa 1853.
- Amillaraments de Monistrol de Montserrat 1852, 1857, 1861.
- Amillaraments de Moià 1852, 1859, 1861.
- Amillaraments de Mura 1851, 1861, 1864.
- Amillaraments de Navarces 1852, 1857, 1861.
- Amillaraments de Rajadell 1852, 1862.
- Amillaraments de Rocafort 1851, 1853, 1861.
- Amillaraments de Sallent 1851, 1852, 1861, 1871.
- Amillaraments de Santpedor 1850, 1861.
- Amillaraments de Sant Feliu Sasserra 1851, 1863, 1864, 1866.
- Amillaraments de Sant Fruitós de Bages 1851, 1852, 1854, 1859.
- Amillaraments de St. Martí de Torroella 1851, 1852, 1854, 1859, 1861, 1863.
- Amillaraments de Sant Mateu de Bages 1852, 1861.
- Amillaraments de Sant Salvador de Guardiola 1852, 1862.
- Amillaraments de Sant Vicenç de Castellet 1853, 1862.
- Amillaraments de Sta. Cecília de Montserrat 1851, 1853, 1862.
- Amillaraments de Sta. M^a d'Oió 1854, 1862.
- Amillaraments de Súria 1851, 1859, 1861.
- Amillaraments de Talamanca 1851, 1862.

B. ALTRES

- Fogatge de 1515. Real Patrimoni, A-401;
- Consell d'Aragó, Leg. 211, Doc. 6.

23. DEPARTAMENT D'HISTÒRIA CONTEMPORÀNIA UNIVERSITAT DE BARCELONA.

-Microfilm del Mn. 2468 de la Biblioteca del "Real Palacio" de Madrid
 "Respostes al qüestionari de Zamora (Cervera, Solsona, Agramunt, Cardona, Guissona, Manresa, Berga, Moià, Vacarisses...". Especialment la Resposta de Manresa.

BIBLIOGRAFIA GENERAL

- ABEL, Wilhelm: Crises agraires en Europe (XIII-XXsècle), Ed. Flammarion, Paris, 1973.
- ALCARAZ MARTINEZ, E.: El catastro español, Biblioteca Agrícola Salvat, Barcelona, 1933.
- ALMQUIST, E.L.: "Pre-famine Ireland and the the theory of European Proto-industrialization: evidence from the 1841 census", The Journal of Economic History, Vol. XXXIX (Sept. 1979), pp. 699-718.
- AMIN, Samir: L'échange inégal et la loi de la valeur. La fin d'un debat. Avec une contribution de Jagdish C. Saigal, Ed. Anthropos, Paris, 1973.
- El desarrollo desigual. Ensayo sobre las formaciones sociales del capitalismo periférico, Ed. Fontanella, Barcelona, 1975².
- "El capitalismo y la renta de la tierra" a AMIN, S., Imperialismo y desarrollo desigual, Barcelona, 1976, pp. 50-65.
- AMIN, S.-VERGOPOULOS, K.: La question paysanne et le capitalisme, Ed. Anthropos, Paris, 1977².
- "Amillaramiento" Enciclopedia Jurídica Española, Ed. Seix Editor, s.d. Vol. II, pp. 694-701.
- ANDERSON, Michael: Approaches to the History of the Western family (1500-1914), Studies in Economic and Social History, The Macmillan Press LTD., London, 1980.
- ANDERSON, Perry: El estado Absolutista, Ed. Siglo XXI, Madrid, 1979.
- ANES ALVAREZ, Gonzalo: Las crisis agrarias en la España Moderna, Ed. Taurus, Madrid, 1970.
- "La agricultura española desde comienzos del siglo XIX hasta 1868: algunos problemas" a Ensayos sobre la economía española a mediados del siglo XIX, Banco de España, Madrid, 1970, pp. 235-263.

- ANES ALVAREZ, Gonzalo: El Antiguo Régimen: los Borbones, Historia de España Alfaguara IV, Alianza Ed., Madrid, 1975.
- ARACIL, Rafael: "El treball textil. Per una història de la societat pagesa tradicional: les formes de treball", L'Avenç nº 41 (Set. 1981), pp. 44-51.
- "Indústria rural i protoindústria. Aspectes generals i bibliografia", Estudis d'Història Contemporània del País Valencià nº 4 (1983), València, pp. 258-279.
- ARACIL, R.-GARCIA BONAFE, M.: "La protoindustrialització i la indústria rural espanyola al s. XVIII", Recerques nº 13 (1983), pp. 83-102.
- "La protoindustrialització: un nou concepte en la història econòmica", L'Avenç nº 32 (Nov. 1980), pp. 64-69.
- "Els inicis de la industrialització a Alcoi", Recerques nº 3 (1974), pp. 23-47.
- ARTOLA, Miguel: Los orígenes de la España Contemporánea, Instituto de Estudios Políticos, Madrid, 1959, 2 vols.
- "La burguesía revolucionaria (1808-1874)", Historia de España Alfaguara V, Madrid, 1977(5).
- Antiguo régimen y revolución liberal, Col. Ariel Historia, Madrid, 1978.
- ASSIER-ANDRIEU, L.: Coutume et rapports sociaux. Etude anthropologique des communautés paysannes du Capcir, Editions du CNRS, Paris, 1981.
- "Nature, persistance et déperissement de la coutume domestique. La fonction successorale en Capcir et en Cerdagne", Etudes Rurales nº 84 (Oct.-Des 1981), pp. 7-29.
- ASTHON, T.S.: La revolución industrial, FCE, Madrid, 1950.
- AZAGRA ROS, J.: "Fiscalidad directa sobre el mundo rural valenciano en la segunda mitad del siglo XIX", Estudis d'Història Contemporània del País Valencià nº 2 (1980), pp. 257-289.
- "De los padrones de riqueza como fuente para la historia agraria del siglo XIX", Estudios de Historia de Valencia, Universitat de València, 1978, pp. 415-432.
- BAEHREL, R.: Una croissance: la Basse Provence rurale (fin du XVI siècle-1789), Paris, 1961, 2 vols.
- BAIROCH, Paul: Révolution industrielle et sousdeveloppement, Paris, 1963.
- BARCELO, Alfonso: Reproducción económica y modos de producción, Ed. Serbal, Barcelona, 1981.
- BARREIRO MALLON, B.: La jurisdicción de Xallas en el s. XVIII. Población, sociedad y economía, Universidad de Santiago, 1977².
- BEAUD, Michel: Histoire du capitalisme (1500-1900), Paris, 1981.
- BENITEZ SANCHEZ BLANCO, R.: "Formas de transmisión de la propiedad en el País Valenciano (s. XVII y XVIII). Aproximación metodológica a un nuevo tratamiento de una fuente notarial clásica: los cabreves", La Documnetación notarial y la historia I, 1984, pp. 353-370.
- BENNASAR, B.: Valladolid au siècle d'Or, Ed. Mouton, Paris, 1967.

- BERNAL, A.M.: La propiedad de la tierra y las luchas agrarias andaluzas, Ed. Ariel, Barcelona, 1974.
- La lucha por la tierra en la crisis del Antiguo Régimen, Ed. Taurus, Madrid, 1979.
- "La propiedad de la tierra: problemas que emmarcan su estudio y evolución" a La economía agraria en la historia de España, Ed. Alfaguara, Madrid, 1979, pp. 93-111.
- BERNAL, A.M.-DRAIN, M.: Les campagnes sevillaines au XIX et XX siècle, Paris, 1975.
- BERNAL, A.M.-DE LA PEÑA, J.F.: "Formación de una gran propiedad agraria Análisis de una contabilidad agrícola del s. XIX" a NADAL, J.-TORTELLA, G.(Ed.), Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico..., Barcelona, 1974, pp. 129-157.
- BLOCH, Marc: La historia rural francesa, Ed. Crítica, Barcelona, 1978.
- BOIS, Guy: Crise du féodalisme, Editions de EHEC, Paris, 1976.
- BOIS, Paul: Paysans de l'Ouest, Ed. Flammarion, Paris, 1971.
- BOSERUP, Esther: Las condiciones del desarrollo de la agricultura. La economía del cambio agrario bajo la presión demográfica, Madrid, 1967.
- Población y cambio tecnológico, Ed. Crítica, Barcelona, 1984.
- BOUCHARD, Gerard: "L'étude des structures familiales preindustrielles: pour un renversement des perspectives", Révue d'Histoire moderne et contemporaine, T. XXVIII (Oct-Des 1981), pp. 545-571.
- BOURDIEU, Pierre: "Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction", Annales, 27 année (Juillet-Oct. 1972), pp. 1105-1127.
- BOUTRUCHE, Robert: Señorío y feudalismo, Ed. Siglo XXI, Buenos Aires, 1976².
- BRAUN, Rudolf: "El impacto del trabajo a domicilio en una población campesina" a Estudios sobre el nacimiento y desarrollo del capitalismo, Ed. Ayuso, Madrid, 1971, pp. 73-86.
- BRENNER, Robert: "Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe", Past and Present (1976), (hi ha traducció en papers interns del Departament d'Història Contemporània).
- "The origins of capitalist development: a critique of neo-smithian marxism", New Left Review nº 104 (1977) (Hi ha traducció castellana a Teoria nº 3 (1979), pp. 57-166).
- BUSTELO, Francisco: "La población española en la segunda mitad del siglo XVIII", Moneda y Crédito nº 123 (1972), pp. 53-104.
- "Algunas reflexiones sobre la población española de principios del siglo XVIII", Anales de Economía nº 15 (1972), pp. 89-106.
- "Las poblaciones estables y su aplicación al s. XVIII español", I JMACH, Vol. II, 1975, pp. 323-332.
- "La població del País Valencià al s. XVIII", Recerques nº 5, (1975), pp. 73-96.
- CANALES, Esteban: "Del mes i primícies en la crisi de l'Antic Règim a Espanya", L'Avenc nº 59 (abril 1983), pp. 31-37.

- CARDOSO, C.F.S.-PEREZ BRIGNOLI, H.: Historia económica de América Latina I. Sistemas agrarios e historia colonial, Ed. Crítica, Barcelona 1981.
- CARMONA BADIA, X.: "L'industria rurale domestica in Galizia (secoli XVIII e XIX)", Quaderni Storici nº 52 (Aprile 1983), pp. 11-23.
- CARNERO ABAT, M.T.: Expansión vinícola y retraso agrario (1870-1900), SGTMA, Madrid, 1980.
- CARNERO, T.-PALAFOX, J.: "El funcionament del putting out al si d'una economia senyorial", Recerques nº 5 (1975), pp. 97-110.
- "Catastro" a Enciclopedia Jurídica Española, Ed. Seix, s.d. Vol. V, pp. 335-387.
- CAVAILHES, Jean: "L'analyse leniniste de la décomposition de la paysannerie", Critiques de l'économie politique nº 23 (janv.-mars 1976), pp. 110-142.
- "Censal" a Enciclopedia Jurídica Española, ED. Seix, s.d.
- Censo de Población Española según el recuento verificado el 21-V-1857, Imp. Nacional, Madrid, 1858.
- CHACON, F.-HURTADO, J.-SANCHO, R.-VINAL, T.: "Cambio generacional y estructura familiar en la Parroquia de San Nicolás (Murcia) durante el primer tercio del siglo XIX (1801-1830)", comunicació presentada al I Curso Coloquio de Demografía Mediterránea, Menorca, 1984.
- CHANTAL DE CRISEROY, "Capitalism and agriculture", Economy and Society, Vol. 8, nº 1, Feb. 1979, pp. 9-25.
- CHAYANOV, A.V.: La organización de la unidad económica campesina, Ed. Nueva Visión, Buenos Aires, 1974.
- CIPOLLA, Carlo M. (Ed.): Historia Económica de Europa, Ed. Ariel, Barcelona, 1979-1980, 6 vols.
- CISCAR PALLARES, Eugenio: "El endeudamiento del campesino valenciano en el s. XVII (el caso de las baronías de la zona de Alberique)", Estudis nº 4 (1975), València, pp. 147-162.
- CLAVERO, Bartolome: "Interesse: traducción e incidencia de un concepto en la Castilla del s. XVI", Anuario de Historia del Derecho Español XLIX (1079).
- "Prohibición de la usura y constitución de rentas", Moneda y crédito nº 143 (1977), pp. 107-131.
- Mayorazgo y propiedad feudal en Castilla (1369-1836), Ed. Siglo XXI, Madrid, 1974.
- "Foros y rabassas. Los censos agrarios ante la revolución española", Agricultura y Sociedad nº 16 (1980), pp. 27-69 i nº 18 (1981), pp. 65-100.
- COLEMAN, D.C.: "Proto-industrialization: a concept too many", The economic History Review, Vol. XXXVI, nº 3 (August 1983), pp. 435-448.
- COLLOMP, Alain: "Alliance et filiation en Haute Provence", Annales nº 3 (1977), pp. 446-477.
- "Conflits familiaux et groupes de résidence en Haute Provence", Annales nº 3 (1981), pp. 408-425.

- COLLOMP, Alain: "Familie nucleaire et familie élargie en Haute Provence au XVIII siècle", Annales nº 4-5 (1972), pp. 969-975.
- "Contribución territorial" a Enciclopedia Jurídica Española, Ed. Seix, s.d. Vol. IX, pp. 313-462.
- CRUZ VILLALON, J.: Propiedad y uso de la tierra en la Baja Andalucía. Carmona, s. XVIII-XX, SGTMA, Madrid, 1980.
- CROUZET, François: "Agriculture et révolution industrielle. Quelques réflexions", Cahiers d'histoire, Lyon, 1967, pp. 67-86.
- CUTLER, A.: "El concepte de la renda de la terra i el capitalisme en agricultura", Estudis d'Història Agrària nº 2(1979), pp. 27-36.
- DAVIU, Guillem: El clergat dins la formació social mallorquina als s. XVII i XVIII. Les bases econòmiques de la seva preponderància, Memòria de Llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1977.
- DEANE, Philippe: La primera revolució industrial, Ed. Península, Barcelona, 1968.
- DEROVET, B.: "Familie, ménage paysan et mobilité de la terre et des personnes en Thimerais au XVIII siècle", Etudes rurales nº 86 (Abril-juny 1982), pp. 47-56.
- DEYON, P.: "L'enjeu des discussions autour du concept de "Proto-industrialization", Révue du Nord, LXI nº 240 (gener-març 1979), pp. 9-15.
- DEYON, P.-MENDELS, F.: "Programme de la Section A2 du Huitième Congrès d'Histoire Economique: la proto-industrialization: théorie et réalite (Budapest 1982)", Révue du Nord LXIII nº 248 (gener-març 1981), pp. 11-19.
- DIAZ POLANCO, H.: "La economía campesina y el impacto capitalista. Un caso mexicano" a Capitalismo y campesinado en México, Sisinah, México 1976.
- DION, Roger: Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIX siècle, Imp. Sevin et Cie, Paris, 1959.
- DOBB, Maurice: Estudios sobre el desarrollo del capitalismo, Ed. Siglo XXI, Madrid, 1979(11).
- DORNET, P.: Reforma agraria y desarrollo económico, Alianza Universidad, Madrid, 1974.
- DUBY, Georges: L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident Medieval, Flammarion, Paris, 1977.
- DURRENBERGER, E.P.-TANNENBAUM, N.: "Una reconsideració de Chayanov i dels seus crítics recents", Estudis d'Història Agrària nº 3(1979), pp. 7-21.
- EIRAS ROEL, A.: "Evolución del producto decimal en Galicia a finales del Antiguo Régimen. Primeras series diezmales", I JMACH, Vol. III, pp. 51-90.

---- "La metodología de la investigación histórica sobre documentación notarial: para un estado de la cuestión. Introducción general" a La documentación notarial y la historia, 1984, Vol. I pp. 14-30.

- EIRAS ROEL, A.: "Problemas demográficos del siglo XVIII" a ANES, G. i altres, España a finales del siglo XVIII, Ed. de l'Hemeroteca de Tarragona, Tarragona, 1982, pp. 13-30.
- EIRAS ROEL y otros: Las fuentes y los métodos. 15 trabajos de historia cuantitativa serial de Galicia, Santiago de Compostela, 1977.
- EIRAS ROEL y otros: La historia social de Galicia en sus fuentes de protocolos, Universidad de Santiago de Compostela, 1981.
- ENNEW, J.-HIRST, P.-TRIBE, K.: " 'Peasantry' as an economic category", The Journal of Peasant Studies, Vol. IV, nº 4 (July 1977), pp. 295-322.
- ESCANDELL, B.: "La investigación de los contratos de préstamo-hipotecario 'censos'. Aportación a la metodología de series documentales uniformes", I JMACH, 1975, Vol. III, pp. 751-762.
- ETXEZARRETA, Miren (Ed.): La evolución del campesinado. La agricultura en el desarrollo capitalista, SGTMA, Madrid, 1979.
- FERNANDEZ ALBADALEJO, P.: La crisis del Antiguo Régimen en Guipúzcoa 1766-1833, Akal Historia, Madrid, 1975.
- FERNANDEZ DE PINEDO, E.-NOVALES, G.-DEROZIER, A.: Centralismo, Ilustración y agonía del Antiguo Régimen (1715-1833), Historia de España Vol. VII, Ed. Labor, Barcelona, 1981².
- FERNANDEZ DE PINEDO, E.: "Actitudes del campesino parcelario propietario ante la usura y el crédito rural (s. XVI a XVIII)" a Alfonso de OTAZU (Ed.), Dinero y crédito (s. XVI-XIX), Madrid, 1978, pp. 371-379.
- "El campesino parcelario vasco en el feudalismo desarrollado (s. XV-XVIII)" a SAioak nº 1(1977), pp. 136-147.
- "Del censo a la obligación: modificaciones en el crédito rural antes de la primera guerra carlista en el País Vasco", comunicación presentada al I Coloquio Vasco-Catalán de Historia, Sitges, 1983.
- Crecimiento económico y transformaciones sociales en el País Vasco (1100-1850), Ed. Siglo XXI, Madrid, 1974.
- FERRERO PORTO, J.: "Aportación al estudio de la renta en el Antiguo Régimen" a EIRAS ROEL, A., La historia social de Galicia en sus fuentes de protocolos, 1981, pp. 355-385.
- "Fuentes para el estudio de las formas de crédito popular en el Antiguo Régimen: obligaciones-préstamo, ventas de renta y ventas de censos", I JMACH, 1975, Vol. III, pp. 763-780.
- FLINN, M.W.: The European Demographic System 1500-1820, The Harvester Press, London, 1981.
- FLORISTAN IMIZCOZ, A.: "Crédito rural en Navarra. Los censos al quitar" a La Documentación notarial y la historia, Santiago de Compostela, 1984, Vol. II, pp. 395-406.
- FONTANA LAZARO, J.: "La gran propiedad de los conventos españoles a comienzos del siglo XIX", I Conférence Internationale d'Histoire Economique, Stockholm, 1960, pp. 525-530.
- Hacienda y Estado (1823-1833), Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 1973.

- FONTANA LAZARO, J.: La crisis del Antiguo Régimen 1808-1833, Guías de historia Contemporánea de España, Ed. Crítica, Barcelona 1983².
- La quiebra de la Monarquía Absoluta (1814-1820), Ed. Ariel, Barcelona, 1974².
- La Revolución Liberal (Política y Hacienda, 1833-1845), Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 1977.
- Cambio económico y actitudes políticas, Ed. Ariel, Barcelona, 1975.
- "Colapso y transformación del comercio exterior español entre 1792 y 1827. Un aspecto de la crisis de la economía del Antiguo Régimen en España", Moneda y Crédito nº 115 (1970), pp. 3-23.
- GAGAN, David: "The indivisibility of land: a microanalysis of the system of inheritance in XIXth century Ontario", The Journal of Economic History, (pringtemps 1976), pp. 126-141.
- GARCIA BADELL, Gabriel: El catastro de la riqueza rústica en España, Ministerio de Agricultura, Madrid, s.d.
- GARCIA CARCEL, R.: "Los censales y su repercusión en las Germanías", I Congreso de Historia del País Valenciano, Vol. III, pp. 133-142.
- GARCIA FERNANDEZ, Jesús: "Formas de explotación", a La economía agraria en la historia de España, Ed. Alfaguara, Madrid, 1979, pp. 189-210/
- GARCIA LOMBARDELO, J.: La agricultura y el estancamiento de Galicia en la España del Antiguo Régimen, Ed. Siglo XXI, Madrid, 1973.
- GARCIA SANZ, A.: "Origen y fin del fuero de las pensiones censales a sueldo por libra", Ausa nº 38 (1961), pp. 125-130.
- "El censal", Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, XXXVII (1961), pp. 281-310.
- GARCIA SANZ, A.: "Los diezmos del Obispado de Segovia del siglo XV al XIX: problemas de método, modos de percepción y regímenes sucesivos de explotación", I JMACH, 1975, Vol. III, pp. 143-152.
- Desarrollo y crisis del Antiguo Régimen en Castilla la Vieja. Economía y sociedad en tierras de Segovia, 1500-1814, Madrid, 1977.
- GARRABOU, Ramon: "Las transformaciones agrarias durante el siglo XIX", a NADAL, J.-TORTELLA, G., Agricultura, comercio colonial..., Ed. Ariel, Barcelona, 1974, pp. 206-229.
- "La crisi agrària espanyola de finals del s. XIX: una etapa del desenvolupament del capitalisme", Recerques nº 5 (1975), pp. 163-216.
- GAUTHIER, Florence: La voie paysanne dans la révolution française. L'exemple picard, Ed. Maspero, Paris, 1977.
- GAVINAUD, G.: Propriétaires, viticulteurs en Roussillon. Structures, conjonctures et société, XVIII-XIX siècles, Paris, 1983, 2 vols.
- GIL OLCINA, A.: "Las escrituras de establecimiento y venta a carta de gracia de las haciendas de moriscos en el Marquesado de Elche", Saitabi XXVIII (1978), pp. 109-119.

- GIORGETTI, Giorgio: Contadini e proprietari nell'Italia Moderna, Piccola Biblioteca Einaudi, Torino, 1974.
- "Agricultura e sviluppo capitalistico nella Toscana del 700", Studi Storici nº 3-4 (1968).
- GIRALT I RAVENTOS, E.: Los estudios de historia agraria en España desde 1940 a 1961. Orientaciones bibliográficas, Indice Histórico Español V, 1959, IX-LXXIX.
- "Técnicas, cultivos y producción" a La economía agraria en la historia de España, Ed. Alfaguara, Madrid, 1979, pp. 19-26.
- GODECHOT, J. (Ed.): La abolición del feudalismo en el mundo occidental, Ed. Siglo XXI, Madrid, 1979.
- GOMEZ ALVAREZ, Ubaldo: "El censo redimible y al quitar: un mecanismo real de transferencia de la propiedad", Estudios nº 6 (1977), Valencia, pp. 5-25.
- Estudio histórico de los préstamos censales del Principado de Asturias (1680-1715), Luarca, 1979.
- "Obligaciones y censos: dos instituciones de endeudamiento popular en el Principado de Asturias. Siglos XVII y XVIII" a La documentación notarial y la historia, 1984, Vol. II, pp. 381-394.
- GOODY, Jack: "Inheritance, property and women: some comparative considerations" a GOODY/ THIRSK/ THOPSON, Family and inheritance, Cambridge University Press, 1976, pp. 10-36.
- GOUBERT, Pierre: Cent mille provinciaux au XVII siècle, Ed. Flammarion, Paris, 1968.
- El Antiguo Régimen. La sociedad, Ed. Siglo XXI, Madrid, 1980(3).
- "Les rentes constituées et le crédit: nature et rôle économique des constitutions de rentes dans la France du Nord au XVII siècle" a La Documentación notarial y la historia, 1984, Vol. II, pp. 245-252.
- GOUJON, Pierre: Le vignoble de Saone et Loire au XIX siècle (1815-1870), Lyon Université, 1973.
- GOY, J.-LE ROY LADURIE, E.: Les fluctuations du produit de la dîme, Mouton, Paris-La Haye, 1972.
- GRUPO 73: El señorío de Buitrago, Madrid, 1973.
- GUDIN DE VALLERIN, G.: "Habitat et communautés de famille en Bourgogne (XVII-XIX siècle)", Etudes Rurales nº 85 (gener-març 1982), pp. 33-48.
- GUERREAU, Alain: El feudalismo. Un horizonte teórico, Ed. Crítica, Barcelona, 1984.
- GULLICKSON, Gay L.: "Agriculture and cottage Industry: redefining the causes of proto-industrialization", The Journal of Economic History Vol. XLIII (Dec. 1983), pp. 831-850.
- GUTELMAN, Michel: Estructuras y reformas agrarias, Ed. Fontanella, Barcelona, 1981².

- HAJNAL, J.: "European marriage patterns in perspective" a GLASS, D.V.-DECEVERSOLE (Ed.), Population in history. Essays in historical demography, Edward Arnold, 1965, pp. 101-143.
- HAJNAL, J.: "Two kinds of pre-industrial household formation system" a WALL, R. (Ed.), Family forms in historic Europe, Cambridge University Press, 1983, pp. 65-104.
- HERR, Richard: "El experimento de los vales reales (1780-1808)" a Alfonso de OTAZU (Ed.), Dinero y crédito (s. XVI-XIX), Madrid, 1978, pp. 115-124.
- HENRY, Louis: Manual de demografía histórica, Ed. Crítica, Barcelona, 1983.
- HERAN, François: Tierra y parentesco en el campo sevillano: la revolución agrícola del siglo XIX, SGTMA, Madrid, 1980.
- HERNANDEZ, J.-ROMERO, J.: Feudalidad, burguesía y campesinado en la huerta de VALENCIA, VALENCIA, 1980.
- HILTON, Rodney (Ed.): La transición del feudalismo al capitalismo, Ed. Crítica Grijalbo, Barcelona, 1977.
- "El campesinado como clase", Estudis d'història agrària nº 1 (1978), pp. 27-37.
- HILL, Christopher: De la reforma a la revolución industrial, Ed. Ariel, Barcelona, 1980.
- HINDESS, B.-HIRST, Q.: Los modos de producción precapitalistas, Ed. Península, Barcelona, 1979.
- HOBBSBAWN, E.J.: Las revoluciones burguesas, Ed. Guadarrama, Madrid, 1976, 2 vols.
- Industria e imperio, Ed. Ariel, Barcelona, 1977
- HOBBSBAWN, E.J.-ALAVI, H.: Los campesinos y la política, Cuadernos Anagrama nº 128, Barcelona, 1976.
- HUETZ DE LEMPS, A.: Vins et vignobles du Nord-Ouest de l'Espagne, Burdeos, 1967.
- "Travaux français ou en langue française sur l'histoire et la géographie des vignobles publiés au cours des vingt dernières années" a Geographie Historique des vignobles, Colloque de Bordeaux, 1977, Vol. II, pp. 157-193.
- JACQUART, J.: "Sources notariales et histoire rurale" a La documentación notarial y la historia, 1984, Vol. I, pp. 245-268.
- JIMENO SANFELIU, M.J.-ADAM DURA, J.A.: "Datos para el estudio del endeudamiento del campesino en Ayora (1786-1805)", Estudis nº 9 (1981-1982), pp. 205-225.
- JONES, E.L.: "Los orígenes agrícolas de la industria" a SERENI i altres, Agricultura y desarrollo del capitalismo, Comunicación nº 22, Madrid, 1974, pp. 303-341.
- I Jornadas de Metodología Aplicada a las Ciencias Históricas, Universidad de Santiago de Compostela, 1975, 4 vols.
- KAUTSKY, Karl: La cuestión agraria, Ed. Laia, Barcelona, 1974.

KELLENBENZ, H.: "La industria en la Europa Moderna (1500-1750)" a VILAR, P. i altres, La industrialización europea. Estadios y tipos, Barcelona, 1981, pp. 11-82.

KEMP, Tom: La revolución industrial en la Europa del siglo XIX, Ed. Fontanella, Barcelona, 1974.

---- Modelos históricos de industrialización, Ed. Fontanella, Barcelona, 1981.

KRIEDTE, P.: Feudalismo tardío y capital mercantil, Ed. Crítica Grijalbo, Barcelona, 1982.

KRIEDTE, P.-MEDICK, H.-SCHUMBOHM, J.: Industrialization before industrialization. Rural industry in the genesis of capitalism, Cambridge-Paris, 1981.

KULA, Witold: Teoría económica del sistema feudal, Ed. Siglo XXI, Buenos Aires, 1974.

---- Problemas y métodos de la historia económica, Ed. Península, Barcelona, 1977.

La documentación notarial y la historia. Actas del II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada. Universidad de Santiago de Compostela, 1984, 2 vols.

La economía agraria en la historia de España. Propiedad, explotación, comercialización y rentas, Ed. Alfaguara, Madrid, 1979.

LABORDE, A.: Itinerario descriptivo de las provincias de España y de sus islas y posesiones en el Mediterráneo, Valencia, 1816.

LABROUSSE, Ernest: Fluctuaciones económicas e historia social, Ed. Tecnos, Madrid, 1973.

LALINDE ABADIA, Jesús: "La problemática histórica del heredamiento", Anuario de Historia del Derecho Español, XXX (1961), Madrid, pp. 195-233.

---- La dote y sus privilegios en el derecho catalán, Ed. Anabasis, Barcelona, 1962.

LANDES, D.S.: "Introducción" a Estudios sobre el nacimiento y desarrollo del capitalismo, Ed. Ayuso, Madrid, 1971, pp. 9-39.

LANDSBERGER, H. (Ed.): Rebelión campesina y cambio social, Ed. Crítica Grijalbo, Barcelona, 1978.

LASLETT, Peter: "La famille et le ménage: approches historiques", Annales 27 année n° 4-5 (Juill.-Oct. 1972), pp. 847-872.

---- "Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared" a WALL, R.(Ed.), Family forms in historic Europe, Cambridge University Press, 1983, pp. 513-563.

LAURENT, Robert: Les vigneronns de la Côte d'Or au XIX siècle, Paris, 1957, 2 vols.

LELART, M.: "L'endettement du paysan et le crédit rural en Thaïlande", Etudes Rurales n° 61 (gener-març 1976).

LENIN, V.I.: La cuestión agraria: el programa agrario de la socialdemocracia en la primera revolución rusa 1905-1907, Ed. Ayuso, Madrid, 1975.

- LENIN, V.I.: El desarrollo del capitalismo en Rusia, Ed. Ariel, Barcelona, 1974.
- LE ROY LADURIE, E.: Les paysans de Languedoc, Ed. Flammarion, Paris, 1969.
- LEVY LEBOYER, M.: Le revenu agricole et la rente foncière en Basse Normandie. Etude de croissance regionale, Ed. Klincksieck, Paris, 1972.
- LEVINE, D.: "The demographic implications of rural industrialization: a family reconstitution study of Shepshed, Leicestershire (1600-1851)", Social History nº 2 (May 1976), pp. 177-196.
- LIVI BACCI, Massimo: "Fertility and nupciality changes in Spain from the late 18th to the early 20th century", Population Studies XXII, nº 1 (març 1968), pp. 83-102; i nº 2 (juliol 1968), pp. 211-234.
- LOPEZ, Marina/ TATGER, Mercè: "Fuentes reales y registrales para el estudio de la estructura urbana en el siglo XIX", Comunicación presentada al 2º Simposio de urbanismo en historia urbana, Madrid, febrero de 1982, mecanografiat.
- LORA: La hacienda y el catastro, Madrid, 1881.
- LUELMO, J.: Historia de la agricultura en Europa y América, Ed. Itsmo, Madrid, 1975.
- MACFARLAINE, Alan: Reconstruting historical communities, Cambridge, 1977.
- MADOZ, Pascual: Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar, Madrid, 1845-1850.
- MALUQUER, Jordi: Los orígenes del socialismo en España (1833-1868), Ed. Crítica Grijalbo, Barcelona, 1977.
- MANTOUX, P.: La révolution industrielle au siècle XVIII, Paris, 1906.
- MARTIN SANTOS, V.: Cara y cruz de la sedería de Valencia (s. XVIII-XIX) València, 1981.
- MARTINEZ ALCUBILLA, M.: Diccionario de la administración española compilación de la novísima legislación de España, Madrid, 1914(6), Vol. II, 1915(6), Vol. III.
- MARTINEZ ALIER, Joan: "Renda de la terra, explotació i excedent", Estudis d'Història Agrària nº 1 (1978), pp. 38-63.
- MARTINEZ CUADRADO, Miquel: La burguesía conservadora (1874-1931), Historia de España Alfaguara VI, Madrid, 1976³.
- MARX, K.: Contribución a la crítica de la economía política, Ed. Alberto Corazón, Madrid, 1972.
- MARX, K.: Formaciones económicas precapitalistas, Ed. Ayuso, Madrid, 1975.
- MARX, K.: El capital, Ed. Siglo XXI, Madrid, 1976-1981, 8 vols.
- MATHIAS, P.: The first industrial nation, Londres, 1969.
- MATILLA TASCÓN, A.: La única contribución y el catastro de Ensenada, Madrid, 1947.
- MEDICK, H.: "The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism", Social History nº 3 (Oct. 1976), pp. 291-315.
- MEILLASSOUX, Ch.: Mujeres, graneros y capitales, Ed. Siglo XXI, México, 1975.

- MEDELS, F.: "Proto-industrialization: the first phase of the industrialization process", The Journal of Economy, XXXII nº 1 (March 1972), pp. 241-261.
- "Proto-industrialization: theory and reality", Eighth International Economic History Congress, Budapest, 1982, "A" Themes, pp. 69-107.
- MIÑANO, Sebastián de: Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal, Imp. de Pierart Peralta, Madrid, 1826-1829.
- MOLINERO, Fernando de: La tierra de Roa: la crisis de una comarca vitícola tradicional, Universidad de Valladolid, 1979.
- MOLL, I.-SUÀU, J.: "Senyors i pagesos a Mallorca (1718-1860/70)", Estudis d'Història Agrària nº 2 (1979), pp. 95-170.
- MOLL, I.-SEGURA, A.-SUÀU, J. (i altres): Cronologia de les crisis demogràfiques a Mallorca (s. XVIII-XIX), Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca, 1983.
- MORAL RUIZ, J. del: La agricultura española a mediados del siglo XIX (1850-1870). Resultados de una encuesta agraria de la época, SGTMA, Madrid, 1979.
- MORANT, Isabel: El declive del señorío. Los dominios del Ducado de Gandía (1705-1837), Institució Alfons el Magnànim, Valencia, 1984.
- MORENO FRAGINALS, M.: "La història com a arma", L'Avenç nº 2 (maig 1977), pp. 76-80.
- MORI, Giorgio: La revolución industrial, Ed. Crítica, Barcelona, 1983.
- MOXO, Salvador: La disolución del régimen señorial en España, CSIC, Madrid, 1965.
- MOZOS, J.L. de: La Sucesión en el Derecho Agrario. Propiedad, herencia y división de la explotación agraria, SGTMA, Madrid, 1977.
- NADAL, J.-TORTELLA, G.(Ed.): Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España Contemporánea, Ed. Ariel, Barcelona, 1974.
- OTAZU, Alfonso de (Ed.): Dinero y crédito (s. XVI-XIX). Actas del IV Coloquio Internacional de Historia Económica, 22-23-III-1977, Madrid, 1978.
- OUTHWAITE, R.B.(Ed.): Marriage and society, London, 1981.
- PARAIN, Ch. i altres: El feudalismo, Ed. Ayuso, Madrid, 1972.
- PARKER, W.-JONES, E.L.: European peasants and their markets. Essays in agrarian Economic History, Princeton-New Jersey, 1976.
- Paysans, femmes et citoyens, Ed. Actes du Sud, 1980.
- PECH, Remy: Entreprise viticole et capitalisme en Languedoc-Roussillon du phylloxera aux crises de mévente, Toulouse, 1975.
- PEREZ GARCIA, J.M.: "Algunas reflexiones en torno a la utilización de los resúmenes generales de la Unica", Estudis d'Història Agrària nº 3 (1979), pp. 101-137.
- "Los inventarios post-mortem como indicadores de la riqueza ganadera. Galicia Occidental (1600-1669)", La documentación notarial y la historia, 1984, Vol. I, pp. 297-316.

- PEREZ GARCIA, J.M.: Un modelo de sociedad rural de Antiguo Régimen en la Galicia Costera: la Península de Salnés, Universidad de Santiago de Compostela, 1979.
- "Fuentes de control de los catastros fiscales: las escrituras de protocolos", I JMACH, 1975, Vol. III, pp. 203-212.
- PEREZ MOREDA, Vicente: Las crisis de mortalidad en la España Interior (s. XVI-XIX), Ed. Siglo XXI, Madrid, 1980.
- PEREZ PASTOR, Plàcid: "Evolució dels censals de la Universitat de Soller (1685-1760)", Estudis BAleàrics nº 7 (1982), pp. 65-93.
- PEREZ PICAZO, M.T.: Oligarquía urbana y campesinado en Murcia (1875-1902), Murcia, 1979.
- PEREZ PICAZO, M.T.-LEMEUNIER, G.: "Els estudis d'història agrària a la regió murciana: l'estat de la qüestió", Estudis d'Història Agrària nº 4 (1983), pp. 63-84.
- PEREZ TOURIÑO, E.: Agricultura y capitalismo. Análisis de la pequeña producción campesina, SGTMA, Madrid, 1983.
- PESET, Mariano: Dos ensayos sobre la propiedad de la tierra, Madrid, 1982.
- PEYRONNET, Jean Claude: "Famille élargie ou famille nucléaire?. L'exemple du Limousin au debut du XIX siècle", Révue d'Histoire Moderne et Contemporaine, XXII (Oct.-Des 1975), pp. 568-582.
- PIQUERAS, Juan: La vid y el vino en el País Valenciano, Institució Alfons el Magnànim, València, 1981.
- POSTEL-VINAY, G.: La rente foncière dans le capitalisme agricole, Ed. Maspero, Paris, 1974.
- REY, P.P.: Las alianzas de clase, Ed. Siglo XXI, Madrid, 1976².
- RODRIGUEZ FERREIRO, H.M.: "Estructura y comportamiento de la familia rural gallega: los campesinos del Morrazo en el siglo XVIII", La Documentación notarial y la historia, Vol. I, 1984, pp. 439-458.
- RODRIGUEZ SANCHEZ, Angel: "Las cartas de dote en Extremadura", La Documentación notarial y la historia, 1984, Vol. I, pp. 165-176.
- ROMERO, J.: "Les estructures de propietat de la terra i de les unitats d'explotació al País Valencià, Mètode i fonts per al seu estudi", Economía Agraria i Historia Local. I Assemblea d'Història de la Ribera, València, 1981, pp. 161-183.
- ROMERO GONZALEZ, J.: Propiedad agraria y sociedad rural en la España Mediterránea. Los casos valenciano y castellano en los siglos XIX y XX, SGTMA, Madrid, 1983.
- ROSEBERRY, W.: "Peasants as proletarians", Critique of Anthropology nº 11 (1978), pp. 3-18.
- RUIZ TORRES, Pedro: Señores y propietarios. Cambio social en el sur del País Valenciano 1650-1850, Institució Alfons el Magnànim, València, 1981.
- SALOMON, Noel: La vida rural castellana en tiempos de Felipe II, Ed. Ariel, Barcelona, 1982.
- SALITOT DION, M.: "Stratégies de reproduction et accumulation des patrimoines fonciers", Etudes Rurales nº 65 (janv.-març 1977), pp. 31-48.

- SANCHEZ ALBORNOZ, Nicolás: España hace un siglo: una economía dual, Alianza Universidad, Madrid, 1977.
- SCHNAPPER, Bernard: Les rentes au XVI siècle, SEVPEN, Paris, 1957.
- SEGURA, A.-SUAU, J.: "Aproximació a l'estudi de la pagesia mallorquina al primer terç del s. XIX", Butlletí de la Societat Arqueològica Llu-liana, nº 835, T. XXXVIII (1981), pp. 393-437.
- SERENI, Emilio: Capitalismo y mercado nacional, Ed. Crítica, Barcelona, 1980.
- SERENI, E. i altres: Agricultura y desarrollo del capitalismo, Comunicación 22, Madrid, 1974.
- SERVOLIN, Claude: "Aspectos económicos de la absorción de la agricultura en el modo de producción capitalista", Zona Abierta nº 12 (1977), pp. 108-132.
- SEVILLA GUZMAN, Eduardo: "El campesinado: elementos para su reconstrucción teórica en el pensamiento social", Agricultura y Sociedad nº 27 (Abril-juny 1983), pp. 33-80.
- "Sobre el pensamiento social agrario en España" a NEWBY-SEVILLA GUZMAN, Introducción a la sociología rural, Alianza Universidad, Madrid, 1983, pp. 169-275.
- SEVILLA GUZMAN, E.-PEREZ YRUELA, M.: "Para una definición sociológica del campesinado", Agricultura y Sociedad nº 1, pp. 15-39.
- SHANIN, Teodor: Naturaleza y lógica de la economía campesina, Cuadernos Anagrama, Barcelona, 1976.
- "Defendiendo al campesinado: conceptualizaciones y desconceptualizaciones. Pasado y presente de un debate marxista", Agricultura y Sociedad nº 11 (1979)
- SLICHER VAN BATH, B.H.: Yield Ratios (810-1820), Wapeningen, 1963.
- "Les problemes fondamentaux de la société pre-industrielle en Europe Occidentale", A.A.G. Bijdragen nº 12 (1965), pp. 3-46.
- Historia Agraria de Europa Occidental (500-1850), Ed. Península, Barcelona, 1974.
- "El desenvolupament de la productivitat agrícola", Estudis d'Història Agrària nº 1 (1978), pp. 11-26.
- SOULET, J.F.: "Usure et usuriers dans les Pyrénées au XIX siècle", Annales du Midi, nº 138-139, Tom 90 (JUill.-Dec. 1978), pp. 435-447.
- "A propos de l'endettement rural au XVIII siècle: deux communautés du piémont pyreneen", Annales du Midi, nº 111, Tom 85 (janv.-març 1973), pp. 29-50.
- STAVENHAGEN, Rodolfo: Las clases sociales en las sociedades agrarias, Ed. Siglo XXI, Madrid, 1971³.
- SUAU, Jaume: "Escassetat i ordre social a Mallorca (1740-1760)", a Historia i antropologia en memòria d'Angel Palerm, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984, pp. 363-402.
- La pagesia mallorquina al segle XVIII i primera meitat del segle XIX, Memòria de Doctorat, Universitat de Barcelona, 1979.
- TELLO, Enric: "La producció cerealícola a les petites explotacions pageses des Pla de Mallorca (1850-1851)", Estudis d'Història Agrària Nº 4, (1983), pp. 167-194.

- TEMINE, E.-BRODER, A.-CHASTAGNARET, G.: Historia de la España Contemporánea desde 1808 hasta nuestros días, Ed. Ariel, Barcelona, 1982.
- THOMPSON, E.P.: "La economía moral de la multitud en Inglaterra del siglo XVIII", Revista de Occidente nº 133 (abril 1974), pp. 54-125.
- La formación histórica de la clase obrera. Inglaterra 1780-1832, Ed. Laia, Barcelona, 1977, 3 vols.
- "Tiempo, disciplina de trabajo y capitalismo industrial", a THOMPSON, E.P., Tradición, revuelta y conciencia de clase, Ed. Crítica, Barcelona, 1979, pp. 239-293.
- "El entramado hereditario: un comentario", a THOMPSON, E.P., Tradición, revuelta y conciencia de clase, Ed. Crítica, Barcelona 1979, pp. 135-172.
- THORNER, E.: "Une théorie néopopuliste de l'économie paysanne: l'Ecole de A.V.Chayanov", Annales nº 21 (1966).
- TILLY, Charles: "Flows of capital and forms of industry in Europe 1500-1900" Théorie and history nº 12 (1983), pp. 123-142.
- TILVES DIZ, J.: "Los compraventas de tierras en la comarca compostelana en los siglos XVII y XVIII. Planteamiento metodológico y resultados conjuntos", La documentación notarial y la historia, 1984, Vol.I, pp. 417-438.
- TOPOLSKY, Jerzy: Metodología de la historia, Ed. Cátedra, Madrid, 1982.
- TORRES MUÑOZ, I.: Catastro general parcelario y mapa topográfico, Madrid, 1902.
- TORRAS, Jaume: "Lluita de classes i desenvolupament del capitalisme. Notes sobre l'article de Robert Brenner", 1er Col.loqui d'Història Agrària, València, 1983, pp. 155-164.
- TORTELLA CASARES, Gabriel: Los orígenes del capitalismo en España, Ed. Tecnos, Madrid, 1975.
- TORTELLA, G.-MARTI, C.-JOVER, J.M.-GARCIA DELGADO, J.L.-RUIZ, D.: Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo (1834-1923), Historia de España Vol. VIII, Ed. Labor, Barcelona, 1981².
- TREBILCOCK: The industrialization of continental powers (1780-1914), London, 1981.
- TRIBE, Keith: "Propietat econòmica i teorització de la renda de la terra", Estudis d'Història Agrària nº 2(1978), pp. 7-25.
- VAELLO, Jacinto: "Notas sobre la agricultura y el desarrollo capitalista", Zona Abierta nº 12(1977), pp. 96-107.
- VALERO LOBO, Angeles: "Edad media de acceso al matrimonio en España (s. XVI-XIX)", Boletín de la ADH, Año II, nº 2 (julio 1984), pp. 39-48.
- VERGOPOULOS, kostas: Le capitalisme difforme et la nouvelle question agraire. L'exemple de la Grèce moderne, Ed. Maspero, Paris, 1977.
- VIDAL, José Juan: "La problemática de los censales: su incidencia en las Germanías (1521-1523)", Mayurka nº 15 (1975)
- VILAR, Pierre: "Estructura de la societat espanyola cap a 1770. Algunes lliçons del Cadastre d'Ensenada", Recerques nº 1 (1970).
- Historia de España, Librairie Espagnole, Paris, 1975.

- VILAR, Pierre: "Reflexiones sobre la noción de "economía campesina" a La economía agraria en la historia de España, Ed. Alfaguara, Madrid, 1979, pp. 351-386.
- VILAR, P. i altres: La industrialización europea. Estadios y tipos, Ed. Crítica, Barcelona, 1981.
- VILLARES, Ramon: Foros, frades e fidalgos, Ed. Xerais de Galicia, Vigo, 1982.
- La propiedad de la tierra en GALICIA (1500-1936), Ed. Siglo XXI, Madrid, 1982.
- VOVELLE, Michel: Ville et campagne au XVIII siècle: Chartres et la Beauce, Ed. Sociales, Paris, 1980.
- WALL, Richard (Ed.): FAMILY forms in historic Europe, Cambridge University Press, 1983.
- WALLERSTEIN, I: El moderno sistema mundial. La agricultura capitalista y los orígenes de la economía-mundo europea en el siglo XVI, Ed. Siglo XXI, Madrid, 1979.
- El moderno sistema mundial II. El mercantilismo y la consolidación de la economía mundo europea 1600-1750, Ed. Siglo XXI, Madrid, 1984.
- WOLF, E.: Los campesinos, Ed. Labor, Barcelona, 1978³.
- WRIGLEY, E.A.-SCHOFIELD, R.S.: The population history of England 1541-1871. A reconstruction, London, 1981.
- WYCZANSKI, A.-TOPOLSKI, J.: "L'economia camperola abans i en la primera etapa de la industrialització. Informe general", Estudis d'Història Agrària, nº 4 (1983), pp. 7-35.

BIBLIOGRAFIA. CATALUNYA

- AGUSTÍ, Fra Miquel: Libro de los secretos de agricultura, casa de campo y y pastoril, Imp. de Pablo de Campins, Barcelona, 1722.
- ALBAREDA I SALVADO, Joaquim: La industrialització a la Plana de Vic, 1770-1875, Publicacions del Patronat d'Estudis Ausonencs, Vic, 1981.
- "Els gremis a la Plana de Vic", L'Avenç nº 52, (Set. 1982), pp. 17-21.
- ALIER, Roger: "La fàbrica d'indianes de la família Canals", Recerques nº 4 (1974), pp. 59-93.
- Almanak Mercantil o Guia de comerciantes para el año..., 1797, 1798, 1799, 1802, 1805, 1806, Madrid.
- Atlàs de Catalunya. Geogràfic, econòmic i històric, Ed. Diàfora, Barcelona, 1974.
- AVENTIN, Mercè: "Dificultats materials i revolució al camp entre el 1350 i el 1500" a Història de Catalunya, Ed. Salvat, Barcelona, 1978, Vol. III, pp. 199-217.
- BADOSA I COLL, Elisa: "El desenvolupament de tres explotacions agrícoles en el s. XVIII", Estudis d'Història Agrària nº 1 (1978), pp. 179-207.
- Actituds i comportaments econòmics d'un sector de propietaris de la terra: el clergat barceloní (1670-1835), Memòria de Doctorat, Universitat de Barcelona, 1979.
- BALCELLS, Albert: Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña Contemporánea, 1900-1936, Ed. Laia, Barcelona, 1974.
- El problema agrario en Cataluña. La cuestión rabassaire (1890-1936), Servicio de Publicaciones agrarias, Madrid, 1980 (hi ha edició catalana, Ed. Nova Terra, Barcelona, 1968).
- BALCELLS, Albert (Coordinador): Història dels Països Catalans. De 1714 a 1975, Ed. Edhasa, Barcelona, 1980.
- BARBA I ROCA, Manuel: Observaciones generales sobre el actual estado de la agricultura en Cataluña. Memoria que en la Real Academia de Ciencias Naturales y Artes de Barcelona leyó en 11 de abril de 1787, Fundación Josep Massot i Palmès, Barcelona, 1964.

BARBAZA, Yvette: Paysage humain de la Costa Brava, Ed. Aramand Colin, Paris, 1966.

----- "Paysage humain et structure agraire du littoral nord catalan au XVIIIème siècle", Bulletin de l'Association du géographes français (1961), pp. 86-109.

BENACH, Pablo: En defensa de la rabassa morta, Barcelona, 1911.

BONASSIE, P.: Catalunya mil anys enrera (s. X-XI), Ed. 62, Barcelona, 1981, 2 vols.

BORRELL I MACIÀ: Los censos enfitéuticos en Cataluña, Ed. Bosch, Barcelona, 1948.

BRETON, F.- BARRUTI, L.: La família i el parentiu, Ed. Dopesa, Barcelona, 1978.

BRINGUE I PORTELLA, Josep: "Moviment dels preus del blat al "Pallars Mitjà" o Ribera de Sort al s. XVIII" a Ier Col.loqui d'Història Agrària Barcelona, 13-15 d'octubre 1978, València, 1983, pp.307-326.

BROCA, G.- AMELL, J.: Instituciones del derecho civil catalán vigente, Imp. Barcelonesa, Barcelona, 1880.

CABESTANY, J.F.: "La crisi demogràfica del s. XIV-XV" a Història de Catalunya Vol. III, Ed. Salvat, Barcelona, 1978, pp. 166-171.

CAMINAL, M.-CANALES, E.- SOLA, A.- TORRAS, J.: "Moviment de l'ingrés senyorial a Catalunya (1770-1835)", Recerques nº 8 (1978), pp. 51-72.

CAMPS I ARBOIX, J.: Història de l'agricultura catalana, Ed. Tàber, Barcelona, 1969.

CAMPS I ARBOIX, J.-ROCA, F.: Les cases pairals catalanes, Ed. Destino, Barcelona, 1965.

CANALES, E.: "Sobre producció a la comarca de la Selva: les torres de Cartella, 1616-1859", Estudis d'Història Agrària nº 1 (1978), pp. 154-178.

----- "Las rentas de la Iglesia en vísperas de la Revolución Liberal: el ejemplo de la Diócesis de Barcelona" a I Coloquio Vasco-Catalán de Historia, Sitges, 1983, Mecnografiat

CARBONELL, Esteve: Esplugues de Llobregat, Barcelona, 1949.

CARBONELL I ESTELLER, M.: "Plets i lluita antisenyorial. El Ducat de Cardona a les acaballes de l'Antic Règim", Pedralbes nº 3 (1983), pp. 265-276.

CARDÓ I SOLER, Josepa: L'evolució dels conreus del Camp de Tarragona a partir del s. XVIII, Institut d'Estudis Vallencs, Valls, 1983.

CARESMAR, Jaume: Discurso sobre la Agricultura, comercio e industria, con inclusión de la consistencia y estado en que se halla cada Partido o Vequería de las que componen el Principado de Cataluña, dirigido uno y otro a que por el intangible celo y bien acreditada sabiduría y amor patriótico de la Real Junta particular de Comercio de Barcelona..., Manuscrit de la Biblioteca de Catalunya, arch 143bis, 663 pp.

CARRERA PUJAL, J.: Historia política de Cataluña en el s. XIX, Ed. Bosch, Barcelona, 1957-1958, 7 vols.

----- Historia política y económica de Cataluña del s. XVI al XVIII, Ed. Bosch, Barcelona, 1947, 4 vols.

- CARRERA PUJAL, Jaime: La economía de Cataluña en el siglo XIX, Ed. Bosch, Barcelona, 1961, 4 vols.
- CASANOVAS I CANUT, Sebastià: Memòries d'un pagès del s. XVIII, Ed. Curial, Barcelona, 1978.
- CASAS MERCADE, F., Las aparcerías y sus problemas, Barcelona, 1948.
- CASTELLS, N.: "L'estructura familiar de la població gironina el 1631", Estudi General nº 2 (1982), Girona, pp. 107-164.
- "La família a la Girona del s. XVI-XVII", L'Avenç nº 66 (Desembre de 1983), pp. 56-60.
- Cátedra DURAN Y BAS, Estudios sobre la legítima catalana, Universidad de Barcelona, Barcelona, 1973.
- CODINA, Jaume: El Delta del Llobregat i Barcelona. Gèneres i formes de vida dels segles XVI al XX, Barcelona, 1971.
- Col.loqui d'Historiadors. Barcelona 3-4 de maig de 1974, CEHI, Universitat de Barcelona, Barcelona 1974.
- Ier Col.loqui d'Història Agrària. Barcelona, 13-15 d'octubre 1978, Institució Alfons el Magnànim, València, 1983.
- COTS, Albert: Aproximació a l'estudi dels conflictes senyorials a Catalunya (1751-1837), Memòria de Llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1984.
- DD.AA.: "El món agrari a la Catalunya Moderna", L'Avenç nº 26 (Abril 1980), pp. 26-47.
- DD.AA.: Estructura social i econòmica del camp català, Ed. La Magrana/ Institut Municipal d'història, Barcelona, 1983.
- DD.AA.: "Els rabassaires", L'Avenç nº 10 (Nov. 1978), pp. 17-40.
- DALMASES, E.-PAGES, M.: L'evolució de l'agricultura al terme municipal de la ciutat de Vic al s. XVIII, Memòria de Llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona, 1974.
- DANTI I RIU, J.: El Vallès oriental al s. XVII: evolució demogràfica i econòmica, Memòria de Llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1978
- "La producció agrària en una vila del Vallès Oriental a la segona meitat del s. XVII: delmes de Martorelles 1657-1714", Pedralbes nº 1 (1981), pp. 103-125.
- "Granollers i comarca als s. XVI i XVII: evolució demogràfica i econòmica", Revista Catalana de Geografia nº 18 (Abril/Maig/Juny 1982), pp. 133-260.
- DURAN I CAÑAMERAS, F.: El problema agrario en Cataluña (la cuestión de la rabassa morta), Barcelona, 1932.
- ELLIOT, J.H.: La revolta dels catalans (1598-1640). Un estudi sobre la decadència d'Espanya, Barcelona, 1966.
- ESCARTIN, Eduardo: "El catastro catalán: teoría y realidad", Pedralbes nº 1, (1981)
- ESTAPE, Fabián: La reforma tributaria de 1845, Madrid, 1971.
- FAUS I CONDOMINES, J.: Els capítols matrimonials a la comarca de Guissona (Catalunya Segriana), Revista Jurídica de Catalunya, Barcelona, 1902.

FELIU I MONTFORT, Gaspar: "El cens de població de 1717. Exemples d'ocultacions a les terres de Lleida", Pedralbes nº 3, (1983), pp. 217-226.

---- "L'estudi serial dels capbreus com a font per la història agrària: l'exemple del Palau d'Anglesola", a 1er Col.loqui d'Història Agrària, València, 1983, pp. 213-228.

FERNANDEZ DE CASTRO, Joaquín: "Notas agrarias obtenidas de la lectura de un capbreu del s. XVI", comunicació presentada al Ier Col.loqui d'Història Agrària, Barcelona, 1978, mecanografiat.

FERRER, Ll.-SEGURA, A.: "Conreus, rendiments i accés a la terra a la vila de Berga a començaments del s. XVIII", Revista Centre d'estudis Berquedans nº 1 (1982), pp. 137-152.

FERRER, Ll.-SEGURA, A.-SUAU, J.: "Confecció dels "amirallaments" i poder local: els municipis del Pla de Barcelona, 1851-1874", comunicació presentada al III Jornades d'Estudis d'Història Local, Mallorca, 1983, mecanografiat.

FERRER MALLOL, M.T.: "El patrimoni reial i la recuperació dels senyorius jurisdiccionals en els estats catalano-aragonesos a la fi del s. XIV", Anuario de Estudios Medievales (1970-1971), pp. 351-492.

FONTANA LAZARO, J.: "Comercio colonial e industrialización: una reflexión sobre los orígenes de la industria moderna en Cataluña" a NADAL, J.-TORTELLA, G. (Ed.), Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España Contemporánea, Barcelona, 1974, pp. 358-365.

FRADERA, J.M., "Evolució del delme i de les finances de Sta. Mª de Mataró, 1727-1835)" a 1er Col.loqui d'Història Agrària, València, 1983, pp. 247-270.

FRIGOLA, D. Vicente de: Relación de los pueblos de que consta el Principado de Cataluña, Barcelona, 1824.

GARCIA BAQUERO, A.: "Comercio colonial y producción industrial en Cataluña a fines del s. XVIII", a NADAL-TORTELLA (Ed), Agricultura, comercio colonial..., pp. 268-294.

GARCIA CARCEL, R., "La recerca sobre la família catalana de l'Antic Règim", L'Avenc nº 66, (Desembre de 1983), pp. 48-55.

GARRABOU, Ramon: La evolución de la estructura agraria de la Segarra desde el siglo XVIII hasta nuestros días, Memòria de Llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1962.

---- "Sobre la formació del mercat català en el s. XVIII: una primera aproximació a base dels preus dels grans a Tàrrrega (1732-1811)", REcerques nº 1 (1970).

---- "Cultius, collites i rendiments a la Segarra i Alt Ancia: els comptes d'unes finques de Guissona, St. Martí i Castellfollit de Riubregós", Estudis d'Història Agrària nº 1 (1978), pp. 241-280.

---- "El conreu del blat. Per una història de les societats pageses tradicionals", L'Avenc nº 29 (Jul-Agost 1980), pp. 52-59.

GARRABOU, R.-SERRA, E.: "L'agricultura catalana nei secoli XVI-XX", Studi Storici nº 2, any 21 (1980) pp. 339-362.

GIRALT i RAVENTOS, E.: "Evolució de l'agricultura al Penedès. Del cadastre de 1717 a l'època actual", Actes i comunicacions de la I Assemblea Intercomarcal del Penedès i Conca d'Odena, 1952, pp. 166-176.

- GIRALT I RAVENTOS, Emili: "La viticultura y el comercio catalán en el s. XVIII", Estudios de Historia Moderna Vol. II (1953), pp. 157-176.
- "El conflicto rabassaire y la cuestión agraria en Cataluña hasta 1936", Separata Revista del Trabajo nº 7 (1965).
- "Técnicas, rendimientos y mutaciones agrícolas en una finca catalana del s. XVIII", Première Conference Internationale d'histoire Economique, Stockholm, 1960, pp. 569-576.
- "La propietat i l'explotació de la terra durant el segle XIX", a Historia de Catalunya, Ed. Salvat, Barcelona, 1978, Vol. V, pp. 39-59.
- "L'elaboració del vi abans de la fil.loxera", L'Avenç nº 31, (Oct. 1980), pp. 50-57.
- "Les tècniques de la viticultura abans de la fil.loxera", L'Avenç nº 30 (Set. 1980), pp. 64-71.
- "Tècniques, conreus i rendiments", comunicació presentada al Col.loqui sobre Passat, present i futur de l'agricultura catalana a Paris, desembre de 1982, mecanografiat.
- GIRALT, E.-TERMES, J.-BALCELLS, A.: Els moviments socials a Catalunya, País Valencià i les Illes. Cronologia(1800-1939), Barcelona, 1967.
- GIRONA TRIUS, P., "La invasión filoxérica en España" a Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona nº 557, Vol. XXVI nº 8 (1942), pp. 153-257.
- GIRONA, P.-BOIX, J.M.-JANSANA, A.: La rabassa morta. Informe al Instituto de Reformas Sociales, IACSI, Barcelona, 1923.
- Gran Enciclopèdia Catalana, 13 vols., Enciclopèdia Catalana S.A., Barcelona, 1969-1979.
- GRAU, Ramon-LOPEZ, Marina: "Empresari i capitalista a la manufactura catalana del s. XVIII. Introducció a l'estudi de les fàbriques d'indianes" Recerques nº 4 (1974), pp. 19-59.
- GUIU, Andreu: Un poble de la Catalunya de Ponent al s. XVIII: Castelló de Farfanya, Membria de Llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1981.
- Història de Catalunya, Ed. Salvat, Barcelona, 1978, 6 vols.
- IGLESIES, Josep: "Pere Gil S.I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya, seguit de la transcripció del Llibre Primer de la historia cathalana en lo qual se tracta de historia o descripcio natural ço es de coses naturals de Cathalunya segons el manuscrit de l'any 1600, inèdit del Seminari de Barcelona", Quaderns de Geografia I (1949)
- Distribució comarcal de la població catalana a la primera meitat del s. XVI, IEC, Barcelona, 1957.
- "Indagaciones sobre la población de Cataluña en la primera mitad del siglo XIX", Memorias de la RACA, Vol. XXXVII nº 14 (1967), Barcelona, pp. 385-481.
- La crisis agraria de 1879-1900. La fil.loxera a Catalunya, Ed. 62, Barcelona, 1968.
- El cens del comte de Floridablanca, Fundació Salvador Vives i Casajoana, Barcelona 1969-1970, 2 vols.

- IGLESIES, Josep: Estadístiques de població de Catalunya en el primer vincenni del s. XVIII, Fundació Salvador Vives Casajona, Barcelona, 1974, 3 vols.
- El fogatge de 1553, Fundació Salvador Vives Casajona, Barcelona, 1979.
- ISZAEVICH, A.: "Parentiu i organització social a Barberà de la Conca", Aplec de Treballs nº 4 (1982), Conca de Barberà, pp. 5-26.
- "Població, viticultura i urbanització social a la vila de Barberà" a Història i antropologia en memòria d'Angel Palerm, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984, pp. 237-250.
- IZARD, Miquel: Industrialización y obrerismo: las tres clases de vapor, Ed. Ariel, Barcelona, 1973.
- El segle XIX. Burgesos i proletaris, Ed. Dopesa, Barcelona, 1978.
- Manufactureros, industriales y revolucionarios, Ed. Crítica, Barcelona, 1979.
- JORDA, Antoni M^{re}: BArenys y Emprius de Salou a finales del siglo XVII. La recuperación de la zona a la vida económica de Vilaseca analizadas a través de "capbreus", Memòria de Llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1979.
- JUNYENT, Emili, "Ciutat i terme de Vic a 1716", Ausa nº 81, pp. 7-26.
- LALINDE ABADIA, J.: "Los pactos matrimoniales catalanes (esquema histórico", Anuario de Historia del Derecho Español, XXXIII (1963), Madrid, pp. 133-266.
- "La problemática histórica del heredamiento", Anuario de Historia del Derecho Español XXX (1961), Madrid, pp. 195-233.
- LLENSÀ DE GELCEN, Santiago: Breve historia de las medidas agrarias de la antigüedad y estudio particular en Cataluña, Cámara Oficial Sindical Agraria, Barcelona, 1952.
- LLOBET, Salvador: "De geografía agraria en la comarca del Maresme", Estudios Geográficos nº 58 (1955), pp. 23-71 i nº 59 (1955), pp. 215-297.
- El límite septentrional de la vid y el olivo en Cataluña, Heraldo de Aragón, Zaragoza, 1950.
- LLOVET, Joaquin: Mataró 1680-1719: el pas de vila a Ciutat i a cap de Corregiment, Premi Iluro 1965, Mataró, 1966.
- LLUCH, Erenest: El pensament econòmic a Catalunya (1760-1840), Ed. 62, Barcelona, 1973.
- "El cens del comte de Floridablanca de 1787 (part de la Vall d'Aran)", Recerques nº 11 (1981), pp. 161-177.
- MALUQUER DE MOTES, J.: "La revolució industrial a Catalunya", L'Avenç nº 73 (Jul-Agost 1984), pp. 18-34.
- "Les relacions entre agricultura i industria en el desenvolupament capitalista català del vuitcents. Algunes hipòtesis", Ier Col.loqui d'Història Agrària, València, 1983, pp. 199-212.
- "La siderúrgia tradicional: la farga catalana", L'Avenç Nº 72 (Juny 1984), pp. 20-29.

- MARTINEZ RODRIGUEZ, M.A.: La població de Vilanova en el siglo XVIII, Memòria de Llicenciatura, Universitat de Barcelona, s.a. (1980-1982)
- MARTINEZ SHAW, C.: "Los orígenes de la industria algodonera catalana y el comercio colonial" a NADAL, J.-TORTELLA, G.(ed), Agricultura y comercio colonial y crecimiento económico..., Barcelona, 1974, pp. 243-267.
- "La economía de Riudoms en la primera mitad del s. XVIII" Ier. Col.loqui d'història Agrària, 1978, mecanografiat.
- "Per a una història de la societat pagesa tradicional: les formes de treball. La fabricació d'aiguardent", L'Aveng nº 32 (nov. 1980), pp. 38-44.
- Cataluña en la Carrera de Indias, Ed. Crítica, Barcelona, 1981.
- MASPONS ANGLASELL, F.: La llei de la família catalana, Ed. Barcino, Barcelona, 1935.
- Derecho catalán familiar, Ed. Bosch, Barcelona, 1956.
- "El contracte de masoveria" a Miscel.lània Borrell i Soler Barcelona, 1962, pp. 249-260.
- MASPONS I CAMARASA, J.: "Agricultura" a CARRERAS CANDI, F., Geografia de Catalunya, Vol. I, pp. 467-665.
- MERCADER I RIBA, J.: "Una visión pesimista de la economía catalana después de la Guerra de Sucesión", Estudios de Historia Moderna V (1955), pp. 411-419.
- "L'establiment del Reial Cadastre a Catalunya i la seva fomentació econòmica i social", Miscel.lània Fontseré, Barcelona, 1961, pp. 295-303.
- "Incidències político-socials damunt la propietat monacal catalana en el primer terç del s. XIX", a I Col.loqui d'Història del Monaquisme català, Santes Creus, 1967, pp. 183-208.
- Felip V i Catalunya, Ed. 62, Barcelona, 1968.
- Els Capitans Generals (s. XVIII), Biografies Catalanes, Ed. Vicens Vives, Barcelona, 1980².
- MOLAS I RIBALTA, P., Comerç i estructura social a Catalunya i València als s. XVII i XVIII, Ed. Curial, Barcelona, 1977.
- Los gremios barceloneses del siglo XVIII, Madrid, 1970.
- MONTSERRAT I ROBERT, M.J.: Estudi econòmic de Sitges durant el s. XVIII, Memòria de Llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1982.
- MOREU-REY, E.: "Una dinastia d'industrials. Els "Rosà" de Berga", Homenatge a Jaume Vicens Vives, Barcelona, 1967, Vol. II, pp. 447-458.
- NADAL I FARRERAS, J.: La introducción del Catastro en Gerona, Publicaciones de la Cátedra de Historia General de España, Universidad de Barcelona, Barcelona, 1971.
- "Una font important per a la història econòmica de Catalunya: el Reial Cadastre (1715-1748)", Homenaje a Dr. D. Juan Reqlà Campistol, 1975, Vol. II, pp. 209-222.

- NADAL I FARRERAS, J.: "La industrialització al Gironès: l'exemple de Salt" Recerques nº 6, Barcelona, 1976, pp. 183-203.
- "Catalunya sota els Àustries" a NADAL, J.-WOLF, Ph., Història de Catalunya, Ed. Oikos TAu, Barcelona, 1983, pp. 355-384.
- NADAL I FARRERAS, J.-WOLF, Ph.: Història de Catalunya, Ed. Oikos Tau, Barcelona, 1983.
- NADAL I OLLER, J.: "Demografía y economía en el origen de la Cataluña Moderna. Un ejemplo local: Palamós (1705-1839)", Estudios de Historia Moderna VI (1956-1959), pp. 279-309.
- El fracaso de la Revolución industrial en España (1814-1913) Ed. Ariel, Barcelona, 1975.
- La población española (s. XVI a s. XX), Ed. Ariel, Barcelona, 1976.
- "La població catalana als s. XVI i XVII", a Història de Catalunya, Ed. Salvat, Barcelona, 1978, Vol. IV, pp. 48-63.
- "La població catalana en el s. XVIII" a Història de Catalunya Ed. Salvat, Barcelona, 1978, Vol. IV, pp. 275-272.
- "La població", a NADAL, J.-WOLF, Ph., Història de Catalunya Ed. Oikos Tau, Barcelona, 1983, pp. 65-94.
- NADAL, J.-GIRALT, E.: La population catalane de 1553 a 1717. L'immigration française et les autres facteurs de son développement, SEVPEN, Paris, 1960.
- NADAL, J.-GIRALT, E.: "Barcelona en 1717-1718. Un modelo de sociedad preindustrial", Separata de Homenaje a D. Ramon Carande, Madrid, 1963.
- NAVARRO MAS, J.: Memoria sobre la viña, su plantación y propagación, Barcelona, 1797.
- NAVARRO MIRALLES, Ll.: "Base catastral para los tipos de cultivos y propiedad. Montroig, 1755", Comunicació presentada al Ier Col.loqui d'Història Agrària, 1978, mecanografiat.
- "La Compañía de Aragón (1777)", Estudios Históricos de los Archivos de Protocolos, V (1978), pp. 141-161.
- "Un "Llibre del Repartiment" del Real Catastro. Vilallonga (Corregimiento de Tarragona, 1726)", Quaderns d'història Tarraconense II (1980), Tarragona, pp. 99-128.
- "Un ejemplo de agricultura en el Camp de Tarragona. El Catllar 1788", Quaderns d'història Tarraconense III, (1982), pp. 95-112.
- "Developpement de l'activité viticole dans le Camp de Tarragona a partir d'une documentation fiscale: "Real Catastro" XVIII siècle", comunicació presentada al Col.loque sur la géographie et l'histoire des eaux de vie et des spiritueux.
- OLIVE I OLLE, F.: El Valls del s. XVIII i el comerciant d'aiguardents Anton Baldrich i Jané, Col. Estudis Vallencs X, Valls 1981.
- OLIVERAS I SAMITIER, J.: "La introducció de la filatura de cotó a Catalunya" Dovella nº 2 (Oct.-nov 1981), pp. 20-24, Manresa.
- Història i Antropolgia a la memòria d'Angel Palerm, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984.

- PARES, Sebastián: Contratación notarial agraria en el Alto Penedés, Revista Jurídica de Cataluña, Barcelona, 1916.
- PORTA BALANYA, J. M.: "Vimbodí en el 1739. Economia i societat segons la documentació del Reial Cadastre", Aplec de Treballs nº 4 (1982), pp. 203-232, Conca de Barberà.
- "L'agricultura i la propietat agrària de Vilaverd en el se-
 gon quart del s. XVIII", Aplec de Treballs nº 3 (1981), pp. 279-
 311, Conca de Barberà.
- "La població, la societat i la riquesa de Vilaverd en el se-
 gon quart del segle XVIII", Aplec de Treballs nº 2, (1980), pp.
 51-67.
- PORTELLA I COMAS, J.: "Estudi demogràfic del prelitoral gironí (s. XVI-XVII)"
 a Treballs d'Història, Girona, 1976, pp. 35-62.
- PRAT, Joan: "Estructura y conflicto en la familia pairal", Ethnica nº 3
 (1973), pp. 133-180.
- PUJOL I ANDREU, J.: "Les crisis de malvenda del sector vitivinícola català
 entre el 1892 i el 1935", Recerques nº 15 (1984), pp. 57-78.
- REBAGLIATO, J.: "Evolució demogràfica i dinàmica social al segle XIX", His-
 toria de Catalunya, Ed. Salvat, Barcelona, 1978, Vol. V, pp. 3-19.
- RECASENS I COMES, J.M.: "Les rendes del Monestir de Poblet a l'arquebisbat
 de Tarragona a finals del s. XVIII", I Col.loqui d'Història del
 Monaquisme Català, Santes Creus, 1966, Vol. I, pp. 297-307.
- ROCA SASTRE, R.M.: Derecho hipotecario, Barcelona, 1948, 4 vols.
- ROIG I ARMENGOL, R.: Memoria acompanyatoria al Mapa Regional vitícola de la
 Provincia de Barcelona, Barcelona, 1890.
- ROVIRA GOMEZ, S.: "Propietats agràries i rendes del clerqat parroquial de
 la comarca del Baix Camp (1829-1840)", Quaderns d'Història Tarra-
 conense nº 3 (1982), pp. 113-124.
- SANCHEZ GONZALEZ, M.: "La família rural al Vallès (s. XVII-XVIII)", L'Avenc
 nº 66 (Des. 1983), pp. 68-72.
- SANTAMARIA, Valentin: Derecho consuetudinario y economía popular, Madrid,
 1901.
- SEGRET, M.-RIU, M.: "Una villa señorial catalana en el s. XV. St. Llorenç
 de Morunys", Anuario de Estudios Medievales nº 6 (1969).
- SEGURA MAS, A.: Evolució de l'estructura de la propietat agrària al Pla de
 Barcelona 1723-1823/41, Memòria de Doctorat, Universitat de Bar-
 celona, 1980.
- "La pagesia de Sants, del Pla i de la Ciutat de Barcelona
 el 1723", Ier. Col.loqui d'Història Agrària, València, 1983, pp.
 229-246.
- "Proletarització i decadència. Una aproximació a l'evolució
 dels gremis pagesos de Barcelona (1723-1823)", Quaderns de l'ICA
 nº 3/4 (1981), pp. 67-99.
- "El cadastre: la seva història (1715-1845) i la seva impor-
 tància com a font documental", Estudis d'Història Agrària nº 4
 (1982), pp. 129-144.

- SEGURA MAS, A.: "El mercat de cereals i llegums a Barcelona (1814-1868)", Recerques nº 14 (1983), pp. 177-212.
- SEGURA, A.-SUAU, J.: "Metodología para el estudio de la estructura de la propiedad agraria en Cataluña (s. XVIII-XIX". comunicació presentada a les II Jornadas de Metodología de la Historia, Cáceres, 1981, mecanografiat.
- "Notes per a un estudi sobre l'evolució de l'estructura de la propietat de la terra al Pla de Barcelona 1723-1823/41" a Historia i antropologia en memòria d'Angel Palerm, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984, pp. 345-362.
- "L'evolució de l'estructura de la propietat de la terra al Pla de Barcelona 1723-1823/41" a El Pla de Barcelona i la seva història. Actes del 1er. Congrés d'Història del Pla de Barcelona Ed. La Magrana/ Institut Municipal d'Història, Barcelona, 1984, pp. 299-324.
- SERRA I PUIG, Eva: La societat rural catalana del s. XVII: Sentmenat. Un exemple local del Vallès Occidental, Memòria de Doctorat, Universitat de Barcelona, 1978.
- "Consideracions entorn de la producció i productivitat agràries de la Catalunya del s. XVII", Estudis d'Història Agrària nº 1 (1978), pp. 120-153.
- "Evolució d'un patrimoni nobiliari català durant els s. XVII i XVIII. El patrimoni nobiliari dels Sentmenat", Recerques nº 5 (1975), pp. 33-72.
- "El règim feudal català abans i després de la Sentència Arbitral de Guadalupe", Recerques nº 10 (1980), pp. 17-32.
- "El règim feudal al camp català" a Estructura social i econòmica del camp català, Ed. La Magrana/ Inst. Municipal d'Història, Barcelona, 1983, pp. 87-100.
- SERRANO I FLO, M.A.: "L'estructura socioprofessional de la Ciutat de Lleida després de la Guerra de Successió", Pedralbes nº 3 (1983), pp. 319-324.
- SOLA, Angels: "La desamortització del trienni a Barcelona i el seu Pla", Estudios históricos y documentos de los archivos de Protocolos IV, (1974), pp. 365-394.
- SOLA, A.-SOLA, T.: "L'estructura professional de la manufactura, del comerç i de les professions lliberals de Mataró el 1838", Fulls del Museu Arxiu de Sta. Maria nº 18, (1983), Mataró, pp. 12-24.
- SOLA MORALES, J.M. de: "La création de noblesse patricienne par certains Conseils Municipaux de Catalogne", Recueil du Congrès, Berne, 1968, pp. 67-79.
- SOPEÑA, A.: "Unes reflexions sobre la producció i els rendiments de dues finques agrícoles de la BAixa Noguera al segon terç del s. XIX" Estudis d'Història Agrària nº 1 (1978), pp. 208-240.
- SUDRIA, Carles: "L'ingrés agrícola a la Plana de Vic el s. XVIII. Les rendes d'origen agrari", Recerques nº 9, Barcelona, 1979, pp. 77-102.
- TELLO, Enric: Pagesos, menestrals i rendistes. Cervera i la Segarra en l'arrencada industrial catalana, Inedit.

- TERRADES, Ignasi: Les colònies industrials. Un estudi entorn del cas de l'Ametlla de Merols, Ed. Laia, Barcelona, 1979.
- "Història agrària. Teoria i filosofia", mecanografiat, 1983.
- "La història de les estructures i la història de la vida", Ponència presentada a les III Jornades d'Estudis d'Història Local, Mallorca, 1983, en curs de publicació.
- "Els orígens de la institució de l'hereu a Catalunya", Quaderns de l'ICA nº 1(1980), pp. 66-97.
- El món històric de les masies. Conjectures generals i casos particulars, Ed. Curial, Barcelona, 1984 (Hem utilitzat una primera versió mecanografiada Tradicció i crisi en el món rural).
- TORRAS I RIBE, J.M.: Els municipis catalans de l'Antic Règim (1453-1808), Ed. Curial, Barcelona, 1983.
- "Trajectòria d'un procés d'industrialització frustrat", Miscel.lànea Aqualatense nº 2 (1974), pp. 151-198.
- Evolució social i econòmica d'una família catalana de l'Antic Règim: els Padró d'Iqualada (1642-1862), Fundació Salvador Vives Casajoana, Barcelona, 1976.
- "Evolución de las cláusulas de los contratos de "rabasse morta" en una propiedad de la comarca de Anoia" Hispania nº 134 (Set.-Des. 1976), pp. 663-690.
- "El senyoriu d'Orpí. Impacte de la primera llei abolicionista (1811) sobre les relacions entre senyors i vassalls", Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos VI (1978)
- La revolució industrial a la comarca d'Anoia, Episodis de la Història nº 232-233, Ed. Rafael Dalmau, 1979
- "L'ofici d'adobar pells", L'Avenc nº 74 (Set. 1984), pp. 16-26.
- TORRAS I ELIAS, Jaume: La Guerra de los Agraviados, Universidad de Barcelona, 1967.
- Liberalismo y rebeldía campesina, Ed. Ariel, Barcelona, 1976.
- "Aguardiente y crisis rural. Sobre la coyuntura vitícola 1793-1832", Investigaciones económicas nº 1 (set. des. 1976), pp. 45-67.
- "Especialización agrícola e industria rural en Cataluña en el siglo XVIII", II Congreso de Historia Económica, Alcalá de Henares, 1981, mecanografiat.
- "Estructura de la indústria precapitalista. La draperia", Recerques nº 11 (1981), pp. 7-28.
- TOS I URGELLES, J.: Tratado de la capbreuación según el derecho y estilo del Principado de Cataluña, Barcelona, 1826.
- TRIBO, Gemma: De l'arrencada del s. XVIII a les transformacions agràries actuals: el cas de Gavà, Memòria de llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1977.
- "Formació de l'estructura agrària gavanenca del s. XVIII a l'actualitat", Comunicació presentada al 1er. Col.loqui d'Història Agrària, 1978, mecanografiat.

- TRIBO, Gemma: "La propietat agrària a Gavà (s. XVIII-XIX)", L'Avenç nº 68, (Feb. 1984), pp. 74-79.
- VICEDO I RIUS, E.: "El preu dels cereals durant el segle XVIII a un mercat de l'interior: l' Almodí de Lleida", 1er. Col.loqui d'Història Agrària, València, 1983, pp. 327-346.
- "Propietat, accés a la terra i distribució dels ingressos a Lleida en el s. XVIII", Recerques nº 12 (1982), pp. 57-90.
- "Els preus dels cereals al mercat de Lleida durant la primera meitat del s. XIX", Recerques nº 14 (1983), pp. 167-176.
- VICENS VIVES, J.: Historia de los remensas (en el siglo XV), Ed. Vicens Vives, Barcelona, 1978.
- VICENS VIVES, J.-LLORENS, M.: Industrials i polítics (s. XIX), Biografies Catalanes nº 11, Barcelona, 1980.
- VIDAL I PLA, J.: Guerra dels Segadors i crisi social, Ed. 62, Barcelona, 1984.
- VILA, Pau: La divisió territorial de Catalunya, Ed. Curial, Barcelona, 1979.
- VILA VALENTI, J.: "La aparición y las primeras fases de la industria algodonera", 1er Simposio de la industria textil, Tarrasa, 1971, pp. 185-202.
- El món rural a Catalunya, Ed. Curial, Barcelona, 1973.
- VILAR, Pierre: Catalunya dins l'Espanya Moderna, Col. Estudis i Documents, Ed. 62, Barcelona, 1964-1968, 4 vols.
- "La Catalunya industrial: reflexions sobre una arrencada i un destí", Recerques nº 3 (1974), pp. 7-22.
- "Geografia e historia estadística. Historia social y técnicas de producción (Algunos puntos de historia de la viticultura mediterránea" a VILAR, P., Crecimiento y desarrollo, Ed. Ariel, Barcelona, 1976, pp. 234-251.
- Assaigs sobre la Catalunya del s. XVIII, Ed. Curial, Barcelona, 1979.
- "La fi dels elements feudals i senyoriais a Catalunya al segle XVIII i XIX", L'Avenç nº 1 (abril 1977), pp. 74-80.
- VILARRASA I VALL, Salvador: La vida a paçes, Ripoll, 1975.
- VIÑALS I IGLESIAS, J.: Premià a començaments del s. XVIII: un assaig d'història econòmica local, Mataró, 1983.
- VIVES CEBRIA, P.N.: Traducción al castellano de los usages y demas derechos de Cataluña que no estan derogados o no son notoriamente inútiles, Barcelona, 1833, 4 vols.
- YOUNG, Arthur: Viatge a Catalunya (1787), Ed. Ariel, Esplugues de Llobregat, 1970.
- ZAMORA, Fco. de: Diario de los viajes hechos en Cataluña, Ed. Curial, Barcelona, 1973.

Cal afegir a aquesta relació:

NADAL, J.-RIBAS, E.: "Una empresa cotonera catalana: la fàbrica de la Rambla de Vilanova (1841-1861)", Recerques nº 3 (1974), pp. 47-82.

GARRABOU, Ramon: "El camp català als s. XIX i XX", a Estructura social i econòmica del camp català, Ed. La Magrana/ Institut Municipal d'Història, Barcelona, 1983, pp.105-124.

FONTANA, J.: "Crisi camperola i revolta carlina", Recerques nº 10 (1980) pp. 7-16.

BIBLIOGRAFIA. BAGES

- AINAUD DE LASARTE, J.M.: "Prat de la Riba i les Bases de Manresa", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 3 (1984), pp. 71-80
- AJUNTAMENT D'AVINYÓ: Avinyó, 1973, 1974, 1975, Avinyó, Setembre de 1975
- AJUNTAMENT DE MANRESA: Guia urbana de Manresa, Manresa, 1982
- ALBALEDA, A.M.: Història de Montserrat, Monestir de Montserrat, 1931
- ALEGRE, Pau - RECASENS, Josefina: Bages, Berguedà i Solsonès. Introducció a l'estudi del territori i de la seva economia, Manresa, 1982
- ALONSO ESCLASANS, Domingo: Estudio práctico sobre regeneración de la Hacienda Municipal para atender al mejoramiento. Abolición del impuesto de consumos en Manresa, Manresa, 1903
- ALOY i BOSCH, Joaquim: "El salvament de la Seu de Manresa l'any 1936", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 3 (1984), pp. 81-106
- ARNAU i REITG, Ramon: "La mineria al Bages. Visió retrospectiva", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 3 (1984), pp. 53-58
- ARNOLD, J.E.-FERRER, R.: "Introducció al paisatge vegetal", El Bages. Aproximació al medi natural i humà de la comarca, Granollers, 1980, pp. 47-136
- ARQUE i ARMANGUE, Joaquim: Estudio previo sobre la situación y desarrollo de la comarca de Manresa, Associació Catòlica de Dirigents, Manresa, 1964
- ARTES (Suplement de), Tele Express nº 2350 (21-III-1972)
- "Arxius de la comarca: Santpedor", Dovella nº 11 (Des. 1983), pp. 37-40
- ASSOCIACIÓ D'AGRICULTORS: Reglamento de la Asociación de Agricultores del partido de Manresa, Manresa, 1870
- ASSOCIACIÓ DE PROPIETARIS AGRICULTORS: Reglament de l'Associació de Propietaris agricultors, Manresa, 1897
- AYUNTAMIENTO DE AVINYÓ: Memoria de la labor municipal desarrollada durante el trienio 1949-1950-1951

- AYALA, E.- SERRA, P.- VILA, P.-VILAJOSANA, M.: Una mina un poble, CEC, Barcelona, 1983
- BACH, Antoni: Cardona, vila ducal. Guia històrico turística, Centre d'Iniciatives i turisme, Cardona, 1980
- "Ordinacions de la Confraria de Sant Sebastià, instituïda en l'Església de St. Vicenç del castell de Cardona", Cardener nº 1, Cardona, 1983, pp. 69-76
- "Un contracte de venda de terres de Sta. M^a de l'Estany", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 3 (1984), pp. 107-114
- BADIA i MASGRAU, Josep M^a: "Mil anys de nom de Navas", Dovella nº 8 (Gen.-Feb. 1983), pp. 24-25
- "Dades arqueològiques i històriques entorn de Navas", Miscel.lània d'estudis Bagencs nº 3 (1984) pp. 115-122
- BADOSA i COLL, Elisa: "Procés d'una resistència contra el domini senyorial. El poble de Navarcles contra el monestir de St. Benet de Bages.(s. XVIII).", Comunicació presentada al 1er Col.loqui d'Història Agrària. 1978, mecanografiat
- BAIGES i JARDI, Ignasi: "Referències manresanes en el ms. 826 de la Biblioteca Universitària de Barcelona", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 3 (1984), pp. 127-132
- BAILINA i SOLER, Tomàs: La portada d'aigües a la vila de Santpedor.Memòria, Ajuntament de Santpedor, 1933
- BAGUE, Enric: "El Pare Germes i la seva "Història dels Cossos Sants"", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 3 (1984), pp. 123-126
- BALAGUER, Anna M^a: "Aproximació a la premsa manresana del segle XIX", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 3 (1984), pp. 133-146
- BALAGUER, Víctor: Manresa y Cardona. Historia y tradicions, Barcelona, 1851
- BALLARO i CASAS, J.-SERRA i VILLARO, J.: Historia de Cardona, Barcelona, 1906
- BANC MERCANTIL DE MANRESA: Informe sobre la crisi tèxtil a la comarca del Bages, Manresa, 1977
- BARALLA i FELGUERA, Celestí: Memòria necrològica de D. Josep Argullol i Serra llegida (...) a 7 de març de 1888, La Renaixença, Barcelona, 1888
- BARAUT i GUILA, Antoni-BOVER i TAÑA, Imma:"El modernisme al Bages", Dovella nº 3 (Desembre 1981), pp. 18-25
- BARBERA i SOLER, Jaume: "La Memoria sobre els consums de Cardona l'any 1876", Cardener nº 1, Cardona, 1983, pp. 121-138
- "L'Arxiu de l'Església de Sant Miquel i Sant Vicenç i l'Arxiu municipal de la vila de Cardona" Dovella nº 13 (Abril 1984), pp. 30-33
- BARCELONA, Antonio M^a de: Notas históricas sobre los Santuarios y la Iglesia de Nuestra Señora de Valldaura de Manresa, Barcelona, 1946
- BARDULET, Manuel: El Asilo de Infantes Huérfanos de Manresa (...). Memoria histórica, manresa, 1901
- BENET i CLARA, Albert: Sallent, dels orígens al s. XVIII, Episodis de la Història 220, Barcelona, Rafel Dalmau, 1977

- BENET i CLARA, Albert: "Les quadres de St. Pere i Sant Martí de Serrahima de Sallent", Ausa, Vic, 1976
- BENET, Albert-POZUELO, Coronada: "La construcció de la sèquia. un conflicte entre Sallent i Manresa", L'Esparver nº 32 (Juliol-Agost 1980), Sallent, pp. 7-10
- BENET i CLARA, Albert: "El terme antic de Manresa" a Amics de la història i l'arqueologia, INEM LLuís de Peguera, Manresa, 1981
- "Toponímia del terme antic de Manresa", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 1 (1981), pp. 43-62
- "Els topònims "Manresa" i "Bages", Dovella nº 2 (Oct.-Nov. 1981) pp. 16-19
- "La repoblació del comtat de Manresa", Dovella nº 3 (Dsembre 1981), pp. 15-17
- "Manresa, mil anys enrera (s. X-XI)", Les Fonts nº 3, Manresa, 1981
- BENET, Albert-SANCHEZ, Ferran: "El castell de Cornet", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 1 (1981), pp. 205-212
- BENET i CLARA, Albert: "Morí el comte Guifred a Santpedor?", Dovella nº 5 (Abril, 1982), pp. 10-12
- 1. "El Bages nucli de vida monàstica de tradició visigòtica?", Dovella nº 4 (Gener-Febrer 1982), pp. 12-19
- "Sallent, capital del Principat", Quaderns d'estudis Sallentins nº 1 (Juny 1982), Institut d'Arqueologia, Història i Ciències Naturals Sallent
- "La Bruixeria al bages a principis del segle XVII", Dovella nº 6 (Set.-Oct. 1982), pp. 11-14
- "La ciutat romana de Bacasis. Noves dades", Dovella nº 6 (Nov-Des 1982), pp. 13-14
- "L'origen de la família Calders", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 2 (1982), pp. 13-30
- Joana la Negra, una bruixa sallentina i altres episodis d'història sallentina, Quaderns d'Estudis sallentins nº 2, Sallent, Febrer 1983
- "Sallent un poble traït" a BENET, A., Joana la negra ..., pp. 48-52
- "Els sallentins contra el bisbe de Vic (s.XVI)", a BENET, A., Joana la negra ..., pp. 28-31
- "El moviment obrer a Sallent al 1841", a BENET, A., Joana la negra ..., pp. 64-66
- "L'origen i desaparició dels jueus de Manresa (1294-1392)", a Dovella nº 10 (Setembre 1983), pp. 26-30
- "La repoblació del Bages a l'Alta Edat Mitjana", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 3 (1984), pp. 39-48
- "El naixement de la vila de St. Fruitós de Bages (s.XII-XVI)", Dovella nº 12 (Febrer 1984), pp. 6-10

- BENET i CLARA, Albert: "Joana la negra, una bruixa sallentina", a BENET, A., Joana la negra ..., pp. 32-43
- "La història viva. Plaga de llagosta a Sallent als anys 1687-1688", a BENET, A., Joana la negra ..., pp. 44-47
- "La indústria tèxtil a Sallent. Notes per la seva història", a BENET, A., Joana la negra ..., pp. 58-63
- "Dels orígens al segle XIII", L'avenç nº 70 (Abril 1984), pp. 42-47
- BERTRAN i ROIGE, Prim: "El monestir de St. Vicenç de Cardona al segle XI. Notes sobre la formació del seu patrimoni", Cardener nº 1 (1983), pp. 29-52
- BERTRAND i SERRA; Textiles Bertrand y Serra S.A. Una historia de ayer y hoy, Barcelona, 1972
- BOLOS i MASCLANS, Jordi: "Ceràmica medieval grisa del Museu Comarcal de Manresa", Miscel·lània d'Estudis Bagencs nº 3 (1984), pp. 147-168
- BONET i TORRA, J.: "Sallent", Boletín de la Cámara Oficial de la Propiedad Urbana de la Provincia de Barcelona nº 182 (1945), pp. 145-149
- BORRAS i FELIU, Antoni: "Establiment dels jesuïtes a Manresa, segons els documents de l'Arxiu General de l'Ordre a Roma (1599-1683)", Miscel·lània d'Estudis Bagencs nº 3 (1984), pp. 169-186
- BOVE CANYELLAS, M.: Descripció de la grandesa y antiquitats de la ciutat de Manresa, Manresa, 1896
- Llibre Major Racional, Arxiu de Manresa, Inèdit.
- Llibre de la jurisdicció del magnífich Mostasaf de la ciutat de Manresa, Arxiu de Manresa. Inèdit.
- BOVE i PIQUE, E.: Topografia mèdica de Sallent, Barcelona, 1898
- Breve noticia del canal llamado la acequia de Manresa. Su origen y privilegios con los que le han honrado varios soberanos, Manresa, 1827
- CALVIÑO i SABUCEDO, Castor: Defensa hecha ante el Consejo de guerra de los paisanos Enrique Busquets Casas, Valentín Estrada Ferrades, Pedro Playa Trulla. Juan Sola Matarrodona, Antonio Soler Vicens y Eduardo Muntané Torras en la cusa por supuesto delito de insulto a la Guardia Civil, Madrid, 1904
- Cámara Oficial de comercio e industria de Manresa, Comisión de Promoción y relaciones, Manresa, 1979
- Cambra Agrícola del Pla de Bages. Reqlament, Manresa, 1905
- CAMPRUBI i PLANS, Josep: Les fires de mostres a Manresa (1902-1980), Catalana Occident, Manresa 1980
- CANAL, Pere: Memòria de les obres del pont sobre el riu Llobregat a St. Vicenç de Castellet, St. Vicenç de Castellet, 1923
- CANAL i RIUS, Pere-VILA i VILLAMAYOR, Miquel: St. Vicenç de Castellet des de l'antiquitat fins als nostres dies, St. Vicenç de Castellet, 1971²
- CANALS i GUILERA, Ramon: La sèquia de Manresa, Separata revista Muntanya, gener 1975, pp. 284-287

CANALS i GUILERA, Ramon: La acequia de Manresa: una obra hidràulica del s. XIV, Separata revista Agua nº 91, octubre-diciembre 1975

CAPDEVILA i PLANS, Jaume: "Camí ral de Coll de Daví", Dovella nº 2 (Oct-Nov. 1981), pp. 6-11

Capitolació, unió y concòrdia feta y fermada per la ciutat de Manresa y vequeria de Bages, per efecte de perdre y capturar los lladres, homicides, delinqüents y altres malfactors de dita ciutat y vequeria (...), Barcelona, 1606

CARMELITES DE LA CARITAT: El Instituto de Religiosas Carmelitas de la Caridad, història compendiada, Via, 1926

CARRASCO i FORMIGUERA, L.: El trabajo nocturno de la mujer desde el punto de vista médico y sanitario estudiado con referencia al que se presta en las fábricas de la industria textil enclavada en la llamada "montaña" de Cataluña, Federación de Fabricantes de hilados y tejidos de Cataluña, Barcelona 1926, pp. 72-79

CARRERAS i CANDI, F: Los castells de Montserrat. Ensaig crítich historich, Barcelona, 1890

"Cases pairals del terme d'Artés", XVII Certamen del vehicle usat. Programa oficial de la Fira, 16/17-IV-1977

Carta de Població de Cardona, Manresa, 1935

CASAS i PERERA, Joan: Biografia de D. Fco. Cots i Argullol fundador de la la Casa Caridad de Manresa, Imp de Pablo Riera, Barceona 1859

CASAS i NADAL, Montserrat: "Apectès demogràfico-familiars de la Vila de Cardona a mitjans del segle XIV", a Cardener nº 1 (1983), Cardona, pp. 53-68

CASASSES i SIMO, Lluís: "La industria textil en el Lluçanés", 1er. Simposio de la industria textil, Terrassa, 1971, pp. 202-209

---- "El debat comarcal des d'unes terres de personalitat tenaçment persistents", a Cardener nº 1 (1983), Cardona, pp. 15-28

CENTRE EXCURSIONISTA MONTSERRAT: 282 Excursions d'una jornada pel Bages i comarques veïnes, Manresa, 1979

CID PRIEGO, C: "La "Torre del Breny", sepulcro romano de las cercanías de Manresa", a Ampurias nº 12 (1950), pp. 21-54

CLAPERS, J.: Notes històriques de St. Joan d'Avinyó, Manresa, 1932

CLOSAS i PINYOT, Josep: "Renoms, sobrenoms o motius, del barri de les Escodines", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 1 (1981), pp. 63-72

CODINA i COSTA, Josep: Pasado y presente de la Villa de Cardona, Cardona, 1956

COLOMER, Ignasi M^{re}: "Fites històriques d'Ignasi Oms i Ponsa", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 3 (1984), pp. 209-212

COLL i VILA CLARA, J.: "Santpedor: excursió y conferencia ambulante", Butlletí CECB III (1910-1915), pp. 241-249

---- Depuración de las aguas potables, Manresa 1911

COLL i VILA CLARA, J-DANES i TORRAS, J.: El monestir de St. Benet de Bages, C.E.C.B., Manresa 1922

- COLLS i CARRERAS, Joan: "El Consejo de Ciento, institución singular del régimen municipal manresano", a Bages nº 57-58 (1957), Manresa, pp. 8-10
- COMA i VALLES, Ignacio: Cuatro palabras sobre los ensanches del regadío, Manresa 1885
- COMAS i CLOSAS, Francesc: "El clima del Bages", a El Bages. Aproximació ..., Granollers, 1980, pp. 37-44
- "Estructura per edats dels municipis del Bages", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 1 (1981), pp. 73-90
- "Aproximació a l'evolució demogràfica del bages en l'últim quinquenni (1975-1981)", Dovella nº 7 (Nov.-Des. 1982), pp. 15-20
- COMAS, Francesc i altres: Recopilació de la història del municipi de Sant Joan de Vilatorrada, Manresa, 1984
- CONSTANTE, C.: Montalegre. Narración verídica e histórica de los crímenes y asesinatos cometidos al grito de libertad en Manresa en 1822 y en Montalegre en 1869, Barcelona, 1883
- CORBELLA, Jacint: "Nota sobre el Dr. Ramon Merlí i Freixes (1763-1838), metge de Cardona", Miscel.lània d'estudis Bagencs nº 1 (1981), pp. 91-102
- "Josep Falp i Plana (1873-1913), metge i poeta del Bages i del Solsonès", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 3 (1984), pp. 213-220
- CORBELLA, Jacint-SANT, Francesc: "L'obra mèdica del Dr. Oleguer Miró i Borràs (Manresa 1849-1926)", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 3 (1984), pp. 221-228
- CORNET i MAS, Cayetano: Guía del viajero en Manresa y Cardona. Descripción de todo lo notable en ambas poblaciones, Imp. Vicente Magriñá, Barcelona, 1860
- Tres días en Montserrat. Guía histórico-descriptiva, Barcelona, 1893
- CURA i MORERA, Miquel: "Guia arqueològica del Bages", a El Bages. Aproximació al medi ..., Granollers 1980, pp. 379-388
- DATZIRA i SOLER, Sebastià: "Aproximació a un intent d'estudi de la circulació monetària al Bages. Generalitats", Dovella nº 13 (Abril 1984), pp. 19-26
- DAURA, Antoni-GALOBART, Joan: "L'arqueologia al Bages (I)", Les Fonts nº 5 Manresa, Novembre 1982
- "L'arqueologia al Bages (II)", Les Fonts: nº 6, Manresa 1983
- D.C.: Converses tingudes entre dos honrats pagesos catalans anomenats lo un Jaume y lo altre Anton sobre los punts mes importants de la actual defensa de Catalunya, Imp. Abadal, Manresa, 1812
- El Bages. Aproximació al medi natural i humà de la comarca, Col.lecció Monografies locals. Serie B, nº 23. Ed. Montblanc, Granollers 1980
- El P. Ramon Angla de la Compañía de Jesús. Recordatorio de sus virtudes, Recopilado por el p. José López S.J., Santiago de Chile, 1934
- ESPINALT, Francesc: Santa Anna de Claret de Santpedor; Santpedor, 1955

Exposición de Fabricantes de Sederías de las ciudades de Barcelona, Manresa, y de la villa de Reus han elevado a las Cortes, en manifestación de los perjuicios que ocasiona la actual paralización que experimentan ..., Imp. de los Herederos de la Vda. Pla, Barcelona, 1842

F.A.E.SU: Sallent a l'abast, Sallent, 1982

FARGAS, Joan: Varietats de vinífera en la rodalia de Manresa, Estampa de Viñas fermas, Manresa, 1901

FAVRA i SANS, M.: Projecte d'abastiment d'aigües potables per a la Ciutat de Manresa, Manresa, 1920

FELIU de TRAVY, Ignasi: El monestir de Sta. Maria de Serrateix. Una aproximació a la seva història, Monografies locals 16, Montblanc, Granollers, 1977

FERNANDEZ, Jordi: Balsareny. Guia turística, col. Transcatalònia 1, 1974

FERRAN i de DUMONT, Andreu de: Discurs llegit a la tarde del dia 11 de juny de 1861 (...) en lo acte solemne de la distribució dels premis de la gran reunió agrícola de Manresa, Manresa, 1861

FERRER, LL.-TOSCAS, E.-TOSCAS, LL.: "Breve estudio socioeconómico de Navarcles", a La Veu (oct.-nov.-des. 1975)

FERRER, Llorenç: "Endeutament pagès al Bages al s.XVIII", a Regió-7 nº 9 (febrer 1979)

---- Conreus, accés a la terra i proletarització a Manresa en el el s. XVIII, Memòria de Llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1980

---- "La fabricació d'aiguardent a Manresa la primera meitat del segle XVIII", Miscel·lània d'Estudis Bagencs nº 1 (1981), pp. 107-126

---- "Notes sobre l'especialització vitícola al Bages en el s. XIX", Dovella nº 1 (març-abril 1981), pp. 9-13

---- "Notes sobre el control i la distribució de la renda al Bages en el s. XVIII i XIX", Dovella nº 3, (Desembre 1981), pp. 25-30

---- "L'avalot de les faves a Manresa. Un moment de la revolta de la terra a Catalunya el 1688", Recerques nº 11 (1981), Barcelona, pp. 125-136

---- Plànol-Guia de Navarcles, Navarcles, 1981

---- "Casament i reproducció social al Bages en el segle XVIII i XIX", Dovella nº 6 (Setembre-Octubre 1982), pp. 4-10

---- "Genealogia de la família Soler i March. Aspectes socio-econòmics", Miscel·lània d'Estudis Bagencs nº 2 (1982), pp. 31-52

---- "L'arxiu municipal de Navarcles", Dovella nº 8 (Gener-febrer 1983), pp. 31-32

---- "El creixement urbà de Navarcles en el s. XVIII", Dovella nº 11 (Desembre 1983), pp. 25-31

---- "Censals, vendes a carta de gràcia i endeutament pagès al Bages (s. XVIII)", Estudis d'Història Agrària nº 4 (1983), Barcelona, pp. 101-128

- FERRER i ALOS, Llorenç: "Casament i reproducció social. L'exemple de la burgesia de Manresa en el s. XVIII", Comunicació presentada a les III Jornades d'Estudis d'Història local, Mallorca, 1983, en curs de publicació
- "Ventas a carta de gracia y endeutamiento en la comarca de Bages en el siglo XVIII", a Actas del II Coloquio de Metodología Aplicada. La documentación notarial y la historia Vol. II, Santiago, 1984, pp. 409-425
- "La formació de la nova burgesia al s. XVIII", a L'avenç nº 70 (Abril 1984), pp. 52-56
- "Poblament i família a la Catalunya central en el s. XVIII XIX", Comunicació presentada a I Curso Coloquio de Demografia Mediterránea, Menorca, 1984, en curs de publicació.
- "Pagesia i sistema de transmissió de béns al Bages en el s. XVIII", Comunicació presentada al I Col.loqui d'Història Moderna de Catalunya, Desembre 1984
- "Fiestas de conmemoración del centenario de la casa Gomis y Bodas de Oro del primer suministro eléctrico", a Oliana nº 7 (juny 1959)
- FITA i COLOMER, F.: Lo llibre Vert de Manresa, Barcelona, 1880
- FITER i INGLES, Josep: Utilitat que reporta a las poblacions industrials, mercantils i agrícoles, Barcelona, 1897
- FITO i PITXOT, Joan: El monasterio de Religiosas Capuchinas de Manresa, Imp. Gutenberg, Manresa, 1945
- FIUS i PALA, M.: La exposició manresana de 1901. Notas para la historia industrial, mercantil y agrícola de Manresa, Manresa 1902
- Endemios de ciudad. Datos sobre la viruela, tifus y tuberculosis en Manresa, Manresa, 1915
- L'epidèmia gripal a Manresa (1918), Manresa, 1919
- FLORES, Pedro: Las luchas sociales en el Alto Llobregat y Cardener. Contribución a la historia de Manresa y comarca, Edición del autor, Barcelona, 1981
- FLORI, Eugeni: Obsequi de filial gratitud, Ed. Balmes, Barcelona, 1947
- FLUVIA y ESCORSA, Armando de: Los condes y los condados de Berga, Conflent, Manresa, Penedés (u Olerdola), Perelada, Ripoll y Tarragona, Separata de Hidalguía, Madrid 1975, pp. 763-767
- FORTUNY, E.: "Sallent", Butlletí CECB VII (1930-32), pp. 170-172
- FREIXA, Lluís: Retall d'història del municipi de Sta. Maria d'Oló, Vic, 1975
- Esglésies parroquials i capelles del municipi d'Oló, 1978
- FURIO, Vicenç: "Una aproximació a l'arquitectura manresana actual (1975-1982)", Dovella nº 8 (Gener-Febrer 1983), pp. 5-18
- GALOBARDES, J.-PUIGBO, J.: Notes històriques d'Artés, Manresa, 1933
- GALOBART i BADAL, Joan: "Les plantes de les esglésies romàniques del Bages", Dovella nº 2 (Octubre-Novembre 1981), pp. 12-15
- GALLARDO, A.: Manresa, Biblioteca de Turismo de la Sociedad de Atracción de Forasteros vol. XXX, Barcelona, 1933

- GALLIFA y GOMIS, Francisco: La Iglesia de Valldaura y su venerada virgen, Manresa, 1897
- GASOL i ALMENDROS, Josep M^a: Sant Salvador. Història d'una devoció manresana, Manresa, 1967
- Transformació urbana de Manresa durant el segle XIV, València, 1969
- "Una família de "favets" quelcom "tremendós"", Butlletí CECB nº 11 III època (1er semestre 1970), pp. 5-7
- Història dels Favets de Manresa, Gràfiques Montaña, Manresa 1970, pp. 27-31
- La història de Manresa explicada als infants, Imp. St. Josep, Manresa, 1970
- Manresa. Panorama d'una ciutat, Gràf. Montaña, Manresa, 1971
- Caja de Ahorros de Manresa (1863-1973). historia de una institución centenaria, Gràf. Montaña, Manresa, 1974
- L'Església de St. Josep del Poble Nou de Manresa. 75 anys d'història (1903-1978), Manresa, 1978
- La Seu de Manresa, Manresa, 1978
- "Diaris manresans en català (1901-1939)", Les Fonts nº 3, Manresa, 1981
- "Nota per a una història de les biblioteques manresanes (I)", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 1, (1981), pp. 129-140
- "Pelègrins manresans a Compostela a finals del s. XIII" a Dovella nº 4 (Gener-Febrer 1982), pp. 25-26
- Cambra Oficial de la Propietat Urbana. Notes per a la seva història, Manresa, juny 1982
- "L'altar de St. Francesc a l'Església romànica de Santa Mª de Manresa", Dovella nº 7, (Nov.-Des. 1982), pp. 21-22
- "La Impremta de Sant Josep de Manresa. Una història de cent anys (1882-1982)", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 2 (1982), Manresa, pp. 53-74
- Cent-vint anys d'història ciutadana. Junta d'Aigües potables de Manresa, Manresa, 1982
- "Cent anys d'estudis comarcals (1880-1980)", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 3 (1984), pp. 27-38
- "El "gran segle" XIV manresà", a L'avenç nº 70, (Abril 1984) pp. 48-51
- GASOL, Pere-SARDANS, Jordi: "La República i la Guerra Civil", a L'avenç nº 70 (Abril 1984), pp. 66-72
- GIBERT i ARISSA, Jaume: "La família Herp de "Cal Alemany"", a XX Certamen del Vehicle Usat Programa Oficial de la Fira, 12-13 Abril 1980
- "Reconeixement dels límits del terme d'Artés, el segle X", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 1 (1981), pp. 141-150
- "Les fassines d'aiguardent", a XXIII Fira del Vehicle Usat Programa Oficial de la Fira, Artés, 1983

- GIRABAL i VILAR, Jordi: La distribució de conreus i propietat de la terra a Artés a partir de l'Amirallament de 1930, Treballs de Curs, 1982
- GOMIS, Cels: Itinerari de Manresa a Berga, Barcelona, 1884
- GREMI D'AGRICULTORS: La patata a Manresa. Memòria que sobre el cultiu, presenta el Gremi d'Agricultors d'aquesta ciutat a l'exposició monogràfica de Barcelona, Imp. Lluís Roca, Manresa, 1901
- GRIERA, A.: "Algunes característiques del català de Manresa", a Butlletí CECB VI (1927-29), pp. 144-146
- GUAL CAMARENA, Miguel: "Para un mapa de la industria textil hispana en la Edad Media", a Anuario de Estudios Medievales nº 4 (1967), Barcelona, pp. 109-168
- Guía de Manresa. Fiestas y anuncios. Manresa. 1882
- Guía de Manresa. Guide de Manresa, Manresa, 1930
- Guía oficial de Comercio, Industria y Turismo de Manresa y comarca, Manresa, 1948
- GUIMERA, J.: Els adobs en els conreus del Pla de Bages, Manresa, 1918
- "Aguilar de Segarra", a Butlletí CECB VI (1927-29), pp. 322-326
- "Artés", a Butlletí CECB VI (1927-29), pp. 334-336
- "Balsareny", a Butlletí CECB VI (1927-29), pp. 353-355
- "Castelladral", a Butlletí CECB VII (1930-32), pp. 62-66
- "Castellgalí", a Butlletí CECB VII (1930-32), pp. 181-183
- "El puig de St. Daniel de Vilatorrada", a Butlletí CECB VII (1930-32), pp. 271-278
- GUITART, Josep: La Comarca de Bages, CECB, Manresa, 1922
- GUSTA i BONDIA, Jaume: Monasterio de St. Benito de Bages, Asociación de Arquitectos de Cataluña, Barcelona, 1887
- "Grevalosa i Castellar" a Dovella nº 13 (Abril 1984), pp. 34-38
- HERMS, A.: "Avinyó", a Butlletí CECB VI (1927-29), pp. 365-371
- HERNANDEZ SALA, Isabel: La industria de la seda en Manresa en la segunda mitad del siglo XVIII, Memòria de Llicenciatura, Univ. Barc. 1964.
- HESSEN, O.: "Montserrat. La Montaña separada de Cataluña", a Estudios Geográficos XII (1951), Madrid, pp. 461-526
- HOSPITAL DE ST. ANDRES: Hospital de St. Andrés de Manresa, Manresa, 1940
- INSTITUT AGRICOLA CATALA DE ST. ISIDRE: Memoria sobre la Reunión Agrícola verificada en Manresa durante los días 10 y 11 de junio de 1861, Barcelona, 1861
- JORBA i PUIGSUBIRA, P.: Jorba, promotor del gran comerç a Manresa, Manresa, 1978
- Jorba, Manresa. Amics, records i anys de treball, Trobada de dependents, 8-VI-1980
- JUNTA EJECUTIVA DE SANIDAD Y AUXILIOS DE MANRESA: Memorias sobre la epidemia colérica de la ciudad de Manresa en 1885, Manresa, 1886

- JUNTA MUNICIPAL DE AUXILIOS: Memoria referente a las inundaciones ocurridas en Manresa en el mes de octubre de 1907, Manresa, 1908
- JUNTA SEQUIA DE MANRESA: Breve noticia del canal llamado la acequia de Manresa. Su origen y privilegios con los que le han honrado varios soberanos, Manresa, 1827
- JUNYENT, Francesc-MAZCUÑAN, Alexandre: "El Bages. Camins del romànic. Itineraris", a Les Fonts nº 1, Manresa, 1981
- L'Abella d'Or a Manresa a 1928, Obsequi de la Casa Antoni Torras, Barcelona
- L.D.: "Rajadell, a Butlletí CECB VII (1930-32), pp. 205-207
- La eléctrica Sallentina S.A. Memoria 1912-1930, Sallent, 1930
- La família Posa-Gibert d'Artés, editat amb motiu de les noces d'or del matrimoni Josep Gibert i Galobardes i Antònia Arissa i Gili 1929-1979, Artés, 1979
- "La proclamació de la II República a Manresa", a Llamborda nº 6 (Març-Abril 1981), pp. 4-23
- Los sucesos de Julio en Manresa ante los Consejos de Guerra. Datos para la historia, Imp. El Progreso, Manresa, 1910
- LLADO, J.: "Calders", a Butlletí CECB VI (1927-29), pp. 341-44
- "Súria", a Butlletí CECB VII (1930-32), pp. 30-35
- "Catllús", a Butlletí CECB VII (1930-32), pp. 137-140
- "St. Mateu de Bages", a Butlletí CECB VII (1930-32), pp. 193-196
- "Fonollosa", a Butlletí CECB VII (1930-32), pp. 254-57
- "St. Fructuós de Bages", a Butlletí CECB VII (1930-32), pp. 282-285
- "Talamanca", a Butlletí CECB VII (1930-32), pp. 330-332
- "Calders", a Revista ilustrada Jorba VII (1930-33), pp. 387-390
- "Sta. Cecília de Montserrat", a Butlletí CECB VIII (1933-35), pp. 14-16
- "La casa de camp", a Butlletí CECB VIII (1933-35), pp. 274-277
- "Serarols", a Butlletí CECB VIII (1933-35), pp. 54/90-93/102-105/129-133
- LLORENS i CONCUSTELL, Concepció: La desamortización de Mendizábal en Manresa, Accésit Premi Oms i de Prat 1980, Inèdit
- "La desamortització de Mendizábal a Manresa", Miscel·lània d'Estudis Bagencs nº 2 (1982), pp. 85-100
- LLUSSA i TORRA, Rafel: El Centre industrial de la Comarca de Manresa 1880-1980. Història d'una entitat, centenari de l'entitat, Manresa, 1980
- Manresa y su comarca. Guía oficial patrocinada oficialmente por el Excmo. Ayto. de Manresa, Edic. Gráficas, Barcelona, 1929
- MARTINEZ, Emilià: "Notícia breu, amb curts comentaris de l'inici, a ferrocarrils catalans (el carrilet), de la revolució col·lectivista de l'any 1936", Dovella nº 10 (setembre 1983), pp. 11-20
- "Les lluites socials i la vaga de 1947 a Manresa", Dovella nº 12 (Febrer 1984), pp. 26-28

- OLIVERAS i SAMITIER, Josep: "La transformació de Manresa en el segle XIX", Dovella nº 6, (Set.-Oct. 1982), pp. 32-39
- "La ciutat de Manresa en començar el s. XIX", Miscel·lània d'Estudis Bagecs nº 2 (1982), pp. 101-122
- Desenvolupament industrial i evolució urbana a Manresa (1800-1870), Memòria de llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1983
- "Urbanisme i especulació en els orígens del Passeig de Manresa", Dovella nº 12 (Febrer 1984), pp. 14-19
- "El pas de la ciutat manufacturera a la industrial", a L'Avenc nº 70 (Abril 1984), pp. 58-64
- "De la Manresa fàbrica a la ciutat que desitja ser capital", a L'Avenc nº 70 (Abril 1984), pp. 74-81
- OMS, M.: Memoria sobre la construcció de depòsits para las aguas de Manresa, Manresa, 1890
- OMS i DE PRAT, Manuel: La Caja de Ahorros y Montepío manresano. Discurso escrito para el día y acto de la instalación de dichas instituciones en esta ciudad, Manresa, 8 Gener 1985
- Ordenanzas que se han de guardar y observar los texedores de velos de seda, galoneros y cordoneros de la ciudad de Manresa, Madrid, s. imp. 1749
- Ordenanzas municipales de la ciudad de Manresa, Manresa, 1852
- Ordinaciones que los cuidadores del trigo y demas granos que acostumbran venderse en la Plasa Mayor de esta Ciudad (...), Manresa, 1790
- P.J.: "Mura, a Butlletí CECB VII (1930-32), pp. 217-219
- PADRO, B: "Castellfollit del Boix", a Butlletí CECB VII (1930-32), pp. 46-49
- "St. Martí de Tarruella", a Butlletí CECB VII (1930-32), pp. 229-232
- PAGES i PONS, Joan: Les Preses i el Monestir de Sant Benet de Bages, Diputació de Girona, Olot, 1984
- PALET i BARBA, D.: Sampedor y lo Serrat dels morts, Separata del Butlletí CEC nº 18, Barcelona, 1895
- PALLAS i VALLS, Pere: Topografia mèdica de Manresa, Barcelona, 1906
- PERARNAU I LLORENS, Jaume: "El carrilet de Manresa-Berga. Aproximació a les influències socio-econòmiques", Dovella nº 3 (Desembre 1981), pp. 9-14
- PERRAMON i CASASAYAS, Maurici: Manresa i el seu Passeig de Pere III, Divulgació històrica de Manresa 1, Manresa, 1966
- Mi vida hasta los 45 años, Manresa, 1967
- PICANYOL, Llogari: "Notes històriques sobre el gremi de paraires de Moià", a VI Assemblea d'Estudis Comarcals, Vic 1962, pp. 41-45
- PLADEVALL, Antoni: "Un cens general de Catalunya fins ara desconegut", a Ausa nº 75 (1973), pp. 129-142
- Panorama històric del terme de Sallent, Sallent, 1974
- "El Bisbat de Vic entre els anys 1685 i 1688", a Ausa nº 82-83, pp. 44-62

- REGUANT i AGUT, Josep: Súria 1871-1873, Memòria de Llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1982
- "La vila de Súria els anys 1871-1873", Miscel·lània d'Estudis Bagençs nº 2 (1982), pp. 135-142
- Relación de las públicas demostraciones (...) de su rey y Señor D. Carlos IV, Manresa, 1789
- Relación de los hechos más notables (...) en la MN y ML Ciudad de Manresa con el plausible motivo de haberse celebrado en ella elecciones de diputados (...), Manresa, 1821
- Resum històric de la família Solervicenc 1150-1951, Ed. familiar, Navarcles 1951
- Resumen histórico (...) de las festivas demostraciones (...) con que la (...) ciudad de Manresa (...) ha celebrado la publicación y juramento de la Constitución política de la monarquía española., Manresa 1812
- RIU, Manuel: "Manresa en 1765", a Circular CECB nº 60 (Gen.-Feb. 1950), pp. 2-5
- "Els Piquer de Sant Llorenç de Morunys i la Baronia d'Ancies", a Cardener nº 1 (1983), Cardona, pp. 69-76
- ROIG i GELPI, Joan Gaspar: Epítome histórico de la muy ilustre ciudad de de Manresa, Ed. Jayme Surià, Barcelona, 1692
- RUBIO y LOIS, J.: "El problema del Obispado de Manresa", a Bages nº 25 (1955) Manresa, pp. 3-4
- SABI i BONASTRE, Joan "El retrocés de l'espai agrari durant els dos últims decennis en un sector del Bages Occidental", Dovella nº 9 (Març-Abril 1983), pp. 5-12
- SALA i DURAN, F.: "Martorell de Bages", a Butlletí CECB I, (1905-1908), pp. 259-260
- Les gràcies de Sant Pere d'Or i les desgràcies de Sampedor, Manresa, 1951
- SANCHEZ i AGUSTI, Ferran: "Història de l'Hospital de Sallent", a Quaderns d'Estudis Sallentins nº 3 (Maig 1983), Institut d'Arqueologia, Història i Ciències Naturals Sallent
- Sant Joan Montdarn, Patronat Amics de Serrateix, Agost, 1981
- SANTAMARIA CLAPERS: Manresa en la Guerra de la Independència. 300 documents de 1808 custodiados en el Archivo de la ciudad y transcritos por el ..., Excmo. Ayuntamiento, Manresa 1960
- SARRET i ARBOS, Joaquim: Lo Sometent de Manresa y son districte, Manresa, 1894
- Manresa, Ciutat de Maria, Manresa, 1905
- La cèquia de Manresa, Estampa catòlica de Domingo Vives, Manresa, 1906
- Maurici Carrió i Maurici Carrió Serracanta. Importancia d'aquests personatges manresans en la Guerra de la Independència, Imp. Sant Josep, Manresa, 1909
- Sumari dels privilegis de Manresa, Imp. Sant Josep, Manresa, 1909

- SARRET i ARBOS, Joaquim: L'escut heràldic de Manresa, Imp. Anton Esparvé, Manresa, 1915
- Reyal Confraria de la Puríssima Concepció. Els Favets de Manresa, imp. Sant Josep, Manresa, 1916
- Reyal Confraria dels Cossos Sants Patrons de Manresa, Manresa, 1916
- Història de Manresa, Monumenta Historica Civitas Minorisae Vol. I, Imp. Sant Josep, Manresa, 1921
- Manresa en la Guerra de la Independencia, Monumenta Historica Civitas Minorisae Vol. II, Imp. Sant Josep, Manresa, 1922
- Història de la industria, del comerç i dels gremis de Manresa. Monumenta Historica Civitas Minorisae Vol. III, Imp. Sant Josep, Manresa, 1923
- Història religiosa de Manresa, esglésies i convents, Monumenta Historica Civitas Minorisae Vol. IV, Imp. Sant Josep, Manresa, 1924
- Història de l'estat polític i social de Manresa, Monumenta Historica Civitas Minorisae Vol. V, Imp. Sant Josep, Manresa, 1925
- La Ciudad de Manresa. Sus privilegios y títulos. Las Banderas del Bruch. Memoria, Imp. José Roca, Manresa, 1928
- "Dades històriques de Súria", a Butlletí CECB VI (1927-29), pp. 2-8
- "Senyoriu de Castellfollit del Boix", a Butlletí CECB VI (1927-29), pp. 289-92/305-307
- Noticiero-guías de la muy noble, muy leal y benéfica Ciudad de Manresa, Imp. Sant Josep, Manresa, 1955
- SELGA i UBACH, Simeó: Vivències manresanes. Jeroni de Moragas (1901-1965), Manresa, 1973
- SERRA, Joan M^a- SERRA, Josep A.: Bages, Berquedà i Solsonés, AAPSA Rosa Sensat, Barcelona 1981
- SERRA i COMA, Roser: "El Molí del Blanquer de Calders", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 2 (1982), pp. 143-150
- SERRA i SALA, Joan M^a: "Apunts sobre el moviment demogràfic de Balsareny al s. XIX", Miscel.lània d'Estudis Bagencs nº 1 (1981), pp. 213-220
- "La colònia de Palà de Torroella. Esquema històric", Dovella nº 4 (Gen.-Feb. 1982), pp. 19-24
- "La població de Balsareny al segle XVII. Un estudi de demografia històrica", Dovella nº 6 (Set.-Oct. 1982), pp. 18-22
- "La vida quotidiana al poble de Saló a principis del s. XX", Dovella nº 8 (Gen.-Feb. 1983), pp. 19-23
- Síntesis demográfica de la Ciudad de Manresa 1871-1900, Manresa, 1902
- SOLA, Fortià: Navarcles, notes històriques, Imp. Sr.D. Vives, Manresa, 1910
- Ntra. Senyora de Fussimanya, Manresa, 1911
- Història de Sallent, Vic, 1920
- El monestir de St. Benet de Bages, Manresa, 1955

- SOLA i ABADAL, Josep: Breve reseña histórica de la Iglesia de Ntra. Sra. de la Guia que se venera en la Ciudad de Manresa, Manresa, 1864
- SOLER i CAMILLO, Frederic: Etimologia del Nom Manresa i costums manresanes, Manresa, 1901
- SOLER i CORNET, J.: Estudio de la apoplejía cerebral en la comarca del Bages, Manresa, 1926
- SOLER i MARCH, L.: Manresa en 1710-1711. Còdecs inèdits del P. Fra. Domingo Muxiga, Imp. Sant Josep, Manresa, 1912
- "Sant Fructuós de Bages. Arxiu parroquial", a Butlletí CECB III (1910-13), pp. 169-177
- "Fulls de la història de Manresa. Avalot de les Faves", a Butlletí CECB III (1910-13), pp. 383-390
- SOLER i QUINTANA, Francesc: "Cerimonial dels Consellers de Manresa del s. XVII", a Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics. Filial de IEC, Vol. I (1952), pp. 53-58
- SOLER i TEROL, LLuís M^a: Perot Rocaquinarda, Imp. Sant Josep, Manresa, 1909
- SOLERVICENS, A.: "Navarcles", a Butlletí CECB VII (1930-32), pp. 18-20
- TORRADEFLOT i CORNET, Ignasi: La confraria de Ntra. Sra. de Valldaura. Monografia publicada per la Confraria, Manresa, 1904
- La venerable conragació de la Mare de Déu dels Dolors de Manresa, Manresa, 1906
- Real Confraria de Sant Salvador y gremi de pagesos de Manresa, Manresa, 1906
- TORRES y TORRENS, M.: Memoria sobre Manresa y en especial sobre su Seo, Barcelona, 1959
- VIDAL, Josep: La agricultura y la filoxera, Manresa, 1881
- VILA, P.: La vila de Cardona. Contribució a una incògnita geogràfica de Catalunya, Barcelona, 1923
- VILA, Ramon: "Historial de Sta. Maria d'Horta", a Vincit n° 36 (Oct. 1964), Artés.
- VILA i SALA, Anton: Notícia de las dos Santas Espinas de la Corona de Jesucrist que's veneran en la iglesia parroquial de la vila de Santpedor, Barcelona, 1894
- Notícia històrica de la vila de Santpedor, Manresa, 1898
- El feudalisme de remensa amb notes referents a Castellgalí, CECB, Manresa, 1911
- "Lo senyoriu feudal de Castellgalí", a Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona n° 49 (1913), pp. 47-58
- "Contribució a l'Estudi històric-social de la Edat Mitjana en la nostra terra", a Butlletí CECB IV (1914-23), pp. 380-83/389-92/397-402.
- Santa Ana de Claret, compatrona de la vila de Santpedor, Manresa, 1916
- Compendi popular de la H^a de Santpedor, Manresa, 1922

VILA I SALA, Anton: El cos de Sant Irineu, màrtir que's veneraba en la Iglésia del ex Convent de Franciscans i ara en la Parroquial de Sant-pedor, Manresa, 1925.

---- "Sampedor", a Butlletí CECB, VII (1930-32), pp. 7-11.

VILA VALENTI, Joan: "Manresa, encrucijada de camins", Bages nº 24, Manresa (febrero 1955), pp. 5-6.

---- La comarca de Bages, Tesis Doctoral inédita, Madrid, 1955.

---- "Bages" a Geografia Comarcal de Catalunya, Ed. Aedos, Barcelona, 1964, Vol. II, pp. 467-492.

---- "La comarca de Bages. Condicions físiques i realitat comarcal", Miscel·lània d'estudis Bagencs nº 3, (1984), Manresa, pp. 59-70.

VILA VILAMAYOR, M.: Petit compendi de la història i grandeses de St. Vicenç de Castellet, St. Vicenç de Castellet, 1934.

---- Breu monografia històrico-descriptiva de Sant Vicenç de Castellet, Sant Vicenç de Castellet, 1953.

VILAR I TORRENS, Josep M^a: "Caietà Mensa, compositor de Manresa. Primeres dades biogràfiques i aproximació a la seva obra", Dovella nº 9 (març-abril de 1983), pp. 26-34.

VIOLANT I SIMORRA, R.: "Las "barragues" de viña de pared en seco, del Pla de Bages", Estudios Geográficos XV (1954), Madrid, pp. 189-200.

YSERN, P.-VALLS, J.: "Medicina popular a la comarca de Bages" a Comentaris d'antropologia cultural nº 2 (1980), pp. 30-34.

Per a l'estudi d'una determinada estructura agrària és necessari incorporar l'estudi dels comportaments demogràfics, tant els fenòmens que recullen l'evolució de la població a llarg termini com aquells que permeten un coneixement qualitatiu. La demografia no és una variable independent sinó conseqüència de les relacions socials que estableixen les diverses classes entre elles, però els canvis en els comportaments desenvolupen problemes que forcen a la readaptació del conjunt social.

La importància del creixement demogràfic a Catalunya ha estat posat de relleu per Vilar que, de fet, el va convertir en el model del seu model de desenvolupament econòmic. Darrerament s'ha posat en qüestió si l'augment de població va ésser tant important amb crítiques al punt de partida (el cens de 1718). D'altra banda no s'han desenvolupat estudis de demografia qualitativa que permetin descobrir quines variables varen possibilitar el creixement (el comportament de la feconditat, la mortalitat etc.).

El nostre estudi es limitarà a precisar la validesa dels censos de població pels segles XVIII i XIX, a determinar el nivell de la població bagenca i el seu creixement en el temps i a descriure els diversos tipus de poblament que es desenvoluparen al llarg del s. XVIII amb especial atenció al cas de Navarres. Som conscients que es podia haver entrat en altres aspectes de l'anàlisi demogràfica. Les fonts i algunes dades ja recollides ho permeten, però no hem disposat del temps necessari per abordar-ho o havíem de sacrificar altres aspectes que consideràvem més importants.

1.1. LA FIABILITAT DELS CENSOS DEMOGRÀFICS AL BAGES

Qualsevol recompte de població, a l'hora d'estudiar la seva validesa cal sotmetre'l a dues anàlisis: l'objectiu pel qual s'elaborà i el procediment utilitzat per realitzar-lo. No és el mateix que s'elabori per finalitats fiscals que per conèixer realment la població; com tampoc ho és que l'individu hagi de presentar-se voluntàriament a un determinat lloc o que es passi casa per casa a fer el recompte. També influeix en la seva qualitat les persones que el realitzen i la seva circumstància personal. Si el capellà que l'ha de realitzar cospa que és important pot acurar-s'hi, si té pressa pot donar dades al vol i, fins i tot, les instruccions de la forma d'elaborar-lo poden ser interpretades diversament i conduir a resultats qualitativament diferents. Els historiadors, sovint al·ludeixen aquestes problemàtiques però es justifica per la seva compensació dels fenòmens que donarien validesa als recomptes. Aquesta opció pot conduir-nos a acceptar resultats que poden estar distorsionats.

Els recomptes de població al Bages, per un o altre objectiu, foren realitzats sobretot, per dues institucions: l'Estat i els Bisbats eclesiàstics. A vegades, fins i tot, es complementaren. L'Església disposava d'una xarxa de parròquies més ben estructurada i amb dependència més jeràrquica que l'Estat. El rector fou sovint el confeccionador del cens (1).

1.1.1. Els fogatges

Segons J.F. Cabestany (2) els fogatges foren la resposta a la necessitat d'un major control damunt dels contribuents, derivada de l'augment de les despeses durant el regnat de Pere el Cerimoniós i el desgavell originat després de les mortaldats de la Pesta Negra (3) i successives epidèmies a partir de 1333 o "lo mal any primer". El cobrament dels focs i l'elaboració de les llistes eren acordats per les Corts Catalanes. Aquestes llistes són els fogatges que avui coneixem.

El més antic conservat data de 1358, el segon, refosa dels decretats per les Corts de Tortosa i Cervera, de 1360/1370, el tercer redactat el 1378 va servir durant molts anys i originà protestes i correccions. El

quart data de 1497, el cinquè de 1515 i el darrer de 1553. Això no vol dir que no se n'elaboressin més; en tot cas, no s'han descobert o s'han perdut.

Els llistats nominatius poble per poble dels caps de casa són, sens dubte, i en la precarietat documental sobre aquests temes, una font demogràfica important. Cal però criticar-los. Cabestany planteja que els fogatges tenien una utilitat funcional i la confecció era rudimentària; per altra banda, no hi ha esquemes clars de com s'elaboraven i el caràcter fiscal no pot obviar la possible ocultació. Els dominis jurisdiccionals de grans senyors pagaven una quantitat per tots els seus dominis i es dóna, per tant, una dada global arrodonida de la jurisdicció. A part de dubtar del total, desconeixem les dades de cada poble. Algunes àrees geogràfiques no apareixen, ja sigui per ocultació o per la forma d'elaborar-los(4).

El problema de les "cases tatxades" dins d'un domini senyorial, afecta al Bages pel vescomtat de Cardona que controlava els pobles de Cardona, Fonollosa, Castelladral i Súria, la casa de Peguera amb Balsareny i el castell de Lluçà al qual pertanyia St. Feliu Sasserra (5). En canvi, el 1553 sols falta St. Feliu Sasserra (6). Des d'aquest punt de vista el Bages queda afectat molt parcialment.

La qüestió de fons és la validesa de les dades. Val a dir que normalment es donen per bones i no s'hi introdueix cap modificació (7). El motiu no està en el seu valor absolut - si bé així s'utilitza quan es comparen amb 1717- sinó en la tendència tan clara que copsem del decreixement de població fins 1497 i la posterior recuperació. La coherència frena l'aprofundiment i qüestionament a fons de la font. Un mètode vàlid per a la comprovació de la fiabilitat és la comparació amb altres dades de l'època per veure si coincideixen amb la descripció. Cabestany parla dels seus estudis sobre Tarragona, Poblet i Santes Creus i la coincidència de les dades obtingudes amb el fogatge (8).

No tenim molts elements per fer aquesta comprovació al Bages. Estudiem el cas de Navarcles. Segons els fogatges la població de Navarcles evolucionà:

1365	21 focs (9)
1515	10 focs
1553	12 focs

L'Arxiu de Montserrat conté diversos capbreus de Navarcles els quals poden utilitzar-se com a font demogràfica aproximada per les següents raons:

-El domini jurisdiccional de Navarcles pertanyia íntegrament al Mo-

nestir de St. Benet de Bages, per tant les declaracions del capbreu afecten a la totalitat del poble.

-Cal descartar les declaracions de forans perquè no residien al poble

-El tipus de poblament bagenc -més endavant el detallarem- permet afirmar que tots -o gairebé- els habitants de Navarcles, posseïen alguna casa, hort o camp i eren subjectes de declaració.

La sèrie de capbreus dóna les següents dades (10):

	Declar. Navarcles	Declar. forans	Total
1338	33	18	51
1505	8	--	8
1596	27	4	31
1687	72	13	85

Pels interessos del senyor, es procurava que tots els homes afectats fessin la declaració. L'ocultació es podia produir en el volum de censos a pagar però difícilment en el fet de declarar. Per tant, les dades dels capbreus eren correctes.

Comparem ambdues relacions: les xifres no són forassenyades unes de les altres: El 1338, abans de la Pesta però després del mal any primer, 33 declaracions/focs, una xifra a superar en el XVII; el 1365, el primer fogatge, 21 focs; el 1505, 8 declaracions i el 1515 les dues dades de diferent sèrie més properes, 10, gairebé les mateixes. Els fogatges passarien així la primera prova de fiabilitat.

Una comprovació semblant s'ha intentat fer amb Fals. Coneixem per Eva Serra un capbreu de Fals de 1303 amb 69 confessions, si bé no sabem quantes eren de Fals i quantes de fora (11). De totes maneres, hi ha 52 pagesos amb mas. Fals pertanyia al Ducat de Cardona i per tant, no sabem la dada del fogatge de 1365. El 1553 apareix amb 23 focs (12). La reducció, vista la produïda a Navarcles no és discordant, acceptant lògicament la davallada de la població en aquests segles.

Respecte a l'any 1553 comptem amb un excel·lent treball sobre demografia de Rajadell del s. XVI (13). En ell, a partir de les dades del fogatge de 1553, ^{es}ressegueix l'aparició de les famílies a l'Arxiu de Protocols, així com relacions de caps de casa que ha trobat. Ressalta la importància de la nobilitat dels pagesos de Rajadell: 7 famílies de les 10 del fogatge procedien de fora el terme i eren d'establiment recent, 2 del terme i una no ho sabia. La inestabilitat de la població confirma el buit demogràfic que els fogatges insinuen. Dues convocatòries dels pagesos pel senyor del terme aporten les següents dades:

1529	9 pagesos
1543	14 pagesos
1553 (fogatge)	10 pagesos

Les xifres en si, són coherents, l'ocultació en aquest cas tampoc és important.

El recurs a alguns registres parroquials permet comparar la població teòrica segons el nombre de naixements i el fogatge de 1553. Partim d'una suposició: la dificultat d'assolir taxes de natalitat superiors al 45 % per qualsevol població. Aleshores deduïm la població d'una determinada parròquia si les taxes fossin de 35,40 a 45%. Els resultats els comparem després amb el fogatge. Els naixements en aquest període són escassos i l'atzar pot influir en la seva configuració. Tot i així, creiem que el mètode permet un acostament força aproximat a la realitat (Quadre 1.1)

QUADRE 1.1

Població d'Aguilar, Avinyó i St. Maria d'Oló segons els registres parroquials i el fogatge de 1553.

PARRÒQUIA	MITJANA NAIX. ANUAL	POBLACIO			FOGATGE 1553	HABITANTS/ FOC
		35%	40%	45%		
AGUILAR (1561-1570)	3,7	106	93	82	15	7,06-5,47
AVINYÓ (1565-1574)	3,9	111	98	87	15	7,4 -5,8
STA.M.OLÓ (1548-1558)	10	286	250	222	26	11 -8,5

El problema que planteja el quadre a l'hora d'interpretar-lo és la relació que existeix entre nombre d'habitants i focs. Si utilitzem els tradicionals -entre 4 i 5- els fogatges d'aquestes tres parròquies (14) estarien sempre per dessota de la població teòrica fins i tot, considerem la natalitat més alta.

Abans, però, d'extreure conclusions del quadre cal aprofundir un xic aquesta problemàtica. Els diferents autors es mouen en un banda que va de 4 a 5 passant pel valor intermig de 4,5 (15). P. Vilar creu que 5 suposa un càlcul per excés i no per defecte i ho sosté mitjançant les dades del XVIII les quals gairebé mai no arriben a 5 (16). Introdueix també una relació important: és el mateix la relació foc/habitant que veí/habitant? Deixa la pregunta a l'aire.

De fora de Catalunya coneixem les següents dades:

Granada	1561	3,97
Sevilla	1561	4,53
Salamanca	1598	3,20
Granada(Alhambra)	s. XVIII	3,20-4,16
Galícia	1708	3,76
Xallas	1708	4,10 (17)

De Catalunya coneixem les dades de St. Llorenç de Morunys que documenta 3,69 el 1490 i 4,01 el 1527 (18). A Girona el 1630 seria de 4, calculat a partir d'una llista de focs i habitants, no amb finalitats fiscals, sinó per poder subministrar blat durant la crisi de 1630 (19). De 1717, tenim dades de Barcelona, l'enquesta cadastral d'aquell any permet deduir 4,27 hab./veí (20). Però entrariem en dades del segle XVIII que es tractaran més endavant.

Sobre el Bages tenim pocs elements que permetin conèixer aquesta relació amb precisió. A Rajadell, el 1599 es dona la dada de 7,56 hab./casa i 6,96 si restem del total el forn de vidre en el que hi vivien 23 persones, situació força atípica. Hem de passar al cens de 1626, que més endavant estudiarem, per estudiar aquest problema (21).

Cens parcial del Bages, 1626

Nº de cases	2405
Nº d'habitants	13005
Relació hab/casa	5,41

La relació habitants/casa de 5,41 està per damunt de les dades obtingudes a altres indrets de Catalunya. Però una anàlisi de les dades parcials dels pobles suggereix una altra hipòtesi: la ciutat de Manresa i els pobles importants de la comarca de poblament concentrat estan clarament per des-sota de la mitjana comarcal, mentre que els llogarrets i pobles petits, formats per un poblament dispers de masies escampades, estan per damunt. Els masos no acollirien solament la unitat familiar més o menys ampliada lateralment, sinó mà d'obra de l'empresa agrícola (mossos i pastors):

QUADRE 1.2

Habitants per casa en els pobles més grans i més petits del Bages, el 1626.

POBLE	CASES	HABITANTS	HABITANTS/ CASA
Manresa	1282	5497	4,28
Santpedor	192	828	4,31
Sallent	248	1265	5,1
Vallfermosa	3	34	11,3
Torreella	8	55	6,875
Monistrollet	7	48	6,86
Callús	11	74	6,73
Viladordis	5	34	6,8
St. Iscle	4	35	8,75

A Rajadell, les dades de 1626 concorden amb les de 1599: 21 cases i 147 habitants, és a dir, 7 per casa.

En aquesta perspectiva els resultats del quadre 1.1. són comprensibles i els marges de hab./casa que resultaven de les parròquies estudiades estan dins d'aquests límits i consideracions. Caldria potser exceptuar Sta. M^a d'Oló on el fogatge està per dessota de les teòriques xifres de pobla-

ció.

Evidentment aquest mètode s'hauria d'estendre al màxim nombre de parròquies per definir la fiabilitat dels fogatges però són poques les que tenen dades aquests anys. En altres parròquies foren cremats en algun període històric.

A partir d'aquest munt d'observacions podem dir que, al marge del problema espinós i difícil dels habitants/foc al que hem intentat aproximar-nos, els fogatges de 1553 s'aproximen força a la realitat i, per tant, pot utilitzar-se demogràficament com a punt de partida per l'estudi de la població bagenca.

1.1.2.El cens de 1626

Després dels fogatges, els historiadors catalans no troben una font demogràfica general fins 1717. P. Vilar recull la dada de Damians que a la seva memòria de 1630 atribueix al Principat 25000 focs, és a dir, un milió d'ànimes. Segons Vilar no hi hagué cap recompte ni fogatge, per aquestes dates. De totes maneres, Altamira, sense citar la procedència atribueix 519.800 habitants el 1650 al Principat (22). Hi havia hagut realment algun recompte que desconeixem.

La troballa a l'Arxiu de Vic del cens del Bisbat el 1626, fragment d'un cens més general, fa plantejar als historiadors l'existència d'un graó entremig. Per sort, bona part de la comarca pertany al Bisbat i posseïm les dades publicades per A. Pladevall resum de les respostes de les parròquies (23).

Quina és la fiabilitat de les dades? És un cens eclesiàstic amb les avantatges i inconvenients d'aquests. Els rectors contestaren la sol·licitud de l'Ardiaca de Vic i feien constar les cases, homes, dones i nens. De les 34 parròquies cap dada no és arrodonida, principal defecte segons critica Vilar del Cens d'Aranda (24). Pladevall ens assenyala que molts rectors enviaren la relació nominal de veïns, la qual es també una garantia.

A nivell global, sembla fiable. S'escapen però les particularitats de cada cas segons l'interès a nivell cultural del rector que l'elaborava. Utilitzarem, per les parròquies que és possible, el mateix mètode que pel fogatge de 1553 per tal de determinar la seva validesa (Quadre 1.3)

Són poques parròquies per donar validesa al cens però les quatre donen uns resultats totalment coherents. Les taxes de natalitat que en resulten entren dins de la normalitat encara que amb tendència a ésser baixes, pel segle que estudiem.

QUADRE 1.3
Habitants d'algunes parròquies del Bages segons els registres parroquials i el cens de 1626.

PARRÒQUIA	NAIXEMENTS 1621-1631	MITJANA ANUAL	POBLACIÓ			CENS DE 1626	TAXA NATALITAT SEGONS CENS
			35%	40%	45%		
AGUILAR	51	4.64	133	116	103	155	29.9
AVINYÓ	112	10.18	291	255	226	285	35.7
ST. SALVADOR GUARDIOLA	54	4.91	140	123	109	169	29.1
STA. N. OLO	160	14.55	416	364	323	471	30.9

Per aquest mètode, el fragment del possible cens de 1626 corresponent a la nostra comarca, apareix amb un alt grau de fiabilitat i, per tant, podem utilitzar-lo sense cap modificació.

1.1.3. Els censos de 1717-1718

Entrem en la demografia del s. XVIII. El Marquès de Campoflorido ordenà el 28-VII-1717 la confecció d'un "Vezindario General". A Catalunya José de Pedrajas el firmava el 31-VIII-1717. Obviament amb tan pocs dies no es podia fer un recompte detallat de la població, era precisa l'existència d'una documentació anterior. Bustelo precisa que des de 1712 s'estaven fent uns treballs de recompte i que per això va estar tan ràpid (26).

El "Vezindario" dona dades per veïns. Ustariz va creure que estava infravalorat i va considerar les ocultacions en un 25% i a la xifra augmentada li afegia els que estaven exempts, "nobles, pobres y eclesiasticos" (27) i multiplicava per cinc el nombre de veïns. Bustelo, estudiant aquesta documentació, creu que el "Vezindario" general lamaga com a mínim el 27% dels veïns i el 90% com a màxim "siendo la cifra más probable del orden del 60%" (28). Amb aquesta rectificació el cens seria inacceptable.

Per Eiras, l'increment que aplica Ustariz és encara insuficient. El seu argument volta a les elevades taxes intercensals en comparar-lo amb el de 1752 0,65% a nivell estatal i 1% a la Corona de Castella, quantitats gairebé impossibles. Cita el cas de la Província de Santiago de

Compostela: la població s'hauria triplicat en 35 anys i no s'hauria d'haver mort ningú. Per tant, li otorga una absoluta falta de fiabilitat (29). Baudilio Barreiro en el seu estudi sobre Xallas descarta totalment la seva utilització (30). Perez Garcia sobre el Salnès gallec s'afegeix a aquesta línia (31).

Com podem veure la depreciació del "Vezindario" és generalitzada. Vilar el defensa per Catalunya. Els seus arguments:

-a Catalunya, la rapidesa de confecció fou paliada per l'existència d'una enquesta per confeccionar el cadastre de 1716. La perfecció d'aquesta donaria validesa a les dades.

-cal fer una anàlisi de cada zona per detectar els errors i no una crítica global.

-l'elaboració es feu passant casa per casa i amb el rector aixecant acta.

-el doblament de la població en 69 anys, posat en dubte per Madoz, ho contesta dient que avui estem acostumats a veure situacions d'aquest tipus.

-el millor argument de Vilar: l'estudi per comarques dels recomptes de 1718 i 1787 és coherent en les zones de creixement i de decreixement.

L'argumentació de Vilar és vàlida quan planteja que a cada lloc es podia elaborar de manera diferent. Per això la poca fiabilitat a Galícia podia convertir-se en fiabilitat a Catalunya. D'altra banda, les referències a l'enquesta cadastral de 1716, sens dubte, un bon document trobat només algunes vegades (33); el poc temps en què es va elaborar el cens i la troballa d'una Descripció dels pobles per Corregiments en la qual es dona la relació detallada poble per poble dels habitants, va conduir a Vilar a donar per bo el document.

Vilar va considerar que per elaborar el "Vezindario" i la Descripció es va haver d'utilitzar l'Enquesta Cadastral de 1716. Però sols va consultar la d'Esplugues (la resta no han estat trobades a nivell general, solament algunes en alguns arxius locals), la qual li va servir per extreure conclusions generals sobre el cens.

Esplugues, segons l'enquesta que consultà Vilar, tenia 110 habitants i segons la Descripció tant sols 87. les xifres, com es veu, no concorden. No sabem si Vilar va fer aquesta comprovació. Passem a Navarcles, poble del Bages, 150 segons la Descripció i 456 segons l'enquesta. L'argument principal de Vilar no coincideix amb aquestes dades. A altres indrets de Catalunya el dubte també s'ha plantejat. Quantí dona

dades de 1699 i de 1717:

	1699	1717
Bigues	447	320
L'Ametlla	535	819
Vilamajor	1340	1340

Creu que les dades de 1717 són infravalorades; si fos al contrari suposaria una crisi massa important (34).

A la Bisbal, el 1718 consten 1396 i segons el cadastre de 1716, 1923 (35). Nadal i Giralt obtenint taxes de natalitat de diversos pobles posant en relació la mitjana de naixements de 1713 - 1717 amb la població citada per Vilar, es troben amb taxes per damunt del 52% a Palamós i Sitges, del 45 a Vilafranca i Creixell i de 42 % a Cassà. Són més aviat altes i ho justifiquen perquè són societats d'Antic Règim. En cap moment qüestionen l'altre element, també variable: la població (36). De totes maneres, Nadal accepta en altres treballs una correcció del 25% en les dades del cens (37).

Intentem concretar el marge d'error al Bages. Hem exposat el cas de Navarxes: el cens de Patiño parla de 150 habitants i l'Enquesta de 1716 -molt més fiable per la relació nominal de persones- 456. La diferència és molt notable.

El 1717 podem aportar dades de 10 parròquies amb el mateix mètode utilitzat en el cens de 1626. Els resultats obtinguts són molt clarificadors per la qüestió que analitzem (38) (Quadre 1.4.)

QUADRE 1.4

Habitants d'algunes parròquies del Bages segons els registres parroquials i el cens 1718.

PARRÒQUIA	TOTAL NAIXEMENTS 1712-1722	MITJANA	35 %	POBLACIÓ	45 %	CENS 1718	TAXA NATALITAT SEGONS CENS
AGUILAR	77	7,-	200	175	156	69	101,4
AVINYÓ	181	16,5	471	413	367	262	63,-
BALSARENY	223 (1)	24,8	709	620	551	430	57,7
CALDERS	218	19,8	566	495	440	397	49,9
MURA	264	24,-	686	600	533	231	103,9
RAJADELL	112	10,2	291	254	226	112	91,1
STA. M ^a D'OLÓ	290	26,4	754	660	587	615	42,9
ST. JOAN D'OLÓ	58 (2)	5,3	151	132	117	117	45,3
ST. FELIU SASSERRA	341	31,-	866	775	689	554	56,-
ST. SALVADOR GUAR.	79	7,2	206	180	160	65	110,6
TOTAL			4920	4304	3826	2852	
DESVIACIÓ RESPECTE CENS			172,5	150,9	134,2		

(1) Solament 9 anys del període estudiat.

(2) Els naixements corresponen a la dècada 1716-1726.

Les parròquies estudiades representen solament el 14,9% de la població del cens de 1718. Falten, potser les més importants que no conserven

registres parroquials. Es però, una mostra significativa a la que cal afegir l'exemple de Navarres. Les taxes de natalitat que resulten són la majoria d'elles impossibles. Quatre parròquies estan per damunt del 90% i solament dues -Sta M^a i St. Joan d'Olló- entren dins de la franja prevista de 35 a 45 % però molt propera al 45%. Aquestes taxes mostren la incoherència de les dades i la necessitat de definir un corrector.

En el total hem calculat la població teòrica de les parròquies estudiades segons el 35%, 40% i 45% i hem relacionat els resultats amb la població que indica el cens de 1718. Si considerem 100 la dada del cens, l'índex de la població real es situaria entre el 134,1 de mínim i el 172,5 de màxim.

Amb dades absolutes, si segons el cens, el Bages comptava amb 19123 habitants, la xifra real es situaria entre 25644 de mínim i 32987 de màxim. No compartiríem per tant, l'opinió de Vilar de la validesa del cens. Al Bages almenys cal introduir modificacions importants.

1.1.4 El Cens d'Aranda

Abans d'aquest a la Corona de Castella es féu el cadastre d'Ensenada l'any 1752; el fet d'haver trobat els resultats parcials per pobles ha permès considerar-lo molt exacte. La seva utilització ha estat exhaustiva sobretot, a Galícia (39). A Catalunya, l'aplicació del cadastre després de la guerra de Successió comportà que el 1752 no es realitzés. Es una llàstima perquè seria una fita important donada la qualitat que es registra a d'altres llocs.

El 1768 trobem el cens d'Aranda. De fet sols es coneixen els resultats diocesans que es publicaren al pròleg del Cens de Floridablanca. A Catalunya ni Iglesias ni P. Vilar n'han trobat els resultats detallats (40). Eiras Roel ha criticat el cens creient que va pecar per defecte com tots els censos pre-estadístics perquè dóna les mateixes dades que el 1752 i un creixement del 0,6% enfront el de 1787 (41). Bustelo compara la piràmide d'edats que en resulta amb la d'altres anys i cospa que no hi ha gran desviació de les altres conegudes, per tant, tindrà els mateixos defectes i la mateixa validesa (42).

J. Iglesias, referent a Catalunya, accepta les dades del cens i li

permeten justificar que la puixança demogràfica de Catalunya seria anterior a l'esmentat cens. P. Vilar es mostra molt més crític. Com que no es coneixen les dades detallades per pobles, creu que "ha d'ésser considerat suspecte a priori". La primera crítica és que la població és un 12% més que el Cens de 1787 i es pregunta Vilar si es pot acceptar decreixement a Catalunya. Per tant, el Cens d'Aranda estaria falsejat per excès, encara que molt estrany en aquest tipus de censos pre-estadístics: Vilar critica la forma d'elaborar els censos eclesiàstics també, i arrodonir les xifres dels individus que no eren de comunió. La crítica és vàlida però caldria preguntar-se si el Cens d'Aranda fou fet realment amb aquests criteris.

Coincidim amb Vilar quan posa reticències a les xifres globals a causa de no conèixer el detall per pobles, però trobem forçada la consideració de pecar per excès uns censos que tendien normalment a l'ocultació per evitar augment de la fiscalitat; retrobem el suggeriment d'Eiras: Vilar pel seu treball, necessita que la població dobli i un estancament esdevindria impossible (43). Creiem que no s'ha entrat en la consideració que: el Cens de Floridablanca potser no era tan perfecte que com s'ha plantejat habitualment.

Aquesta polèmica afecta poc al Bages perquè tampoc tenim les dades detallades per pobles que és el que es necessita i el total del Bisbat de Vic, sobrepassa amb molt els límits estrictes de la comarca.

1.1.5 Cens de Floridablanca

És tradicionalment considerat el millor. Vilar aporta al seu favor la forma com va estar elaborat, casa per casa i sense finalitats fiscals (no es prenia el nom del declarant), la troballa full per full de les dades de cada poble i que Francisco de Zamora "observador i estadístic apassionat" feu molts viatges recollint informació. Els errors que ha detectat són de suma i poden subsanar-se quan s'obté el detall. Pot afirmar que és complet: poblets i llogarrets quadren perfectament i dona la població per edats i professions la qual cosa obligava a fer una feina més acurada (44).

Bustelo, quan ho analitza, cospa uns aspectes negatius: deficiències pròpies d'aquest tipus de recompte i realització del cens des-

prés d'un període de tercianes i febres que desvirtuaria la tendència. Per altra banda, errors de suma detectats per Vilar i Iglesias a Catalunya no tenen perquè haver-se produït a d'altres llocs o en tot cas es compensarien. Els aspectes positius serien: disminució del temor a contribució i quintes en fer-se en temps de pau i no prendre el nom del declarant i una serietat general en la confecció. Proposa una correcció que oscil·lava entre el 5% i el 10% (45).

Eiras, malgrat acceptar que pot ser el millor, matisa que per uns llocs pot ser-ho i per altres no. Algunes províncies comparant-ho amb 1797 haurien crescut l'1%, del tot impossible. S'ha de fer segons ell una correcció del 5% (46).

Les dades del cens a Catalunya han estat publicades abastament (47), compreses les del Bages. Anem a sotmetre-les al mateix càlcul que el realitzat pel cens de 1718. En aquesta ocasió treballarem sobre el 48,5% de la població bagenca que proporciona el cens de 1787, un percentatge que pot garantir-nos la fiabilitat del mètode (48) (Quadre 1.5)

QUADRE 1.5
Habitants d'algunes parròquies del Bages segons els registres parroquials i el cens de 1787.

PARRÒQUIA	TOTAL NAIXEMENTS 1782-1792	MITJANA ANUAL	35 %	POBLACIÓ 40 %	45 %	CENS 1787	TAXA NATALITAT SEGONS CENS
AGUILAR	111	10,09	288	252	224	132	76,5
AVINYÓ	353	32,09	917	802	713	737	43,6
BALSARENY	366	33,27	951	832	739	874	38,1
CALDERS	242	22,-	629	550	489	450	48,-
CARDONA	1496	136,-	3886	3400	3022	2512	54,1
MANRESA (1)		595,-	17000	14875	13222	8136	73,1
MURA	428	38,91	1112	973	865	305	127,5
RAJADELL	130	11,82	338	296	263	157	75,2
STA. M ^a D'OLÓ	501	45,55	1301	1139	1012	570	79,8
ST. JOAN D'OLÓ	40	3,64	104	91	81	244	14,8
ST. SALVADOR GUARD.	218	19,82	566	496	440	105	188,8
ST. FELIU SAS. (2)	261	37,29	1065	932	829	674	55,3
TOTAL			28157	24638	21699	14904	
DESVIACIÓ RESPECTE CENS			188,9	165,3	146,9		

(1) Sols tenim dades del quinquenni 1784-1787.

(2) Les dades de St. Felíu corresponen als anys 1816-1822.

Segons aquest mètode, al Bages la fiabilitat del cens de Florida-blanca de 1787 no queda clara. Solament dos pobles, Avinyó i Balsareny estan dins dels límits de 35 i 45 %. La resta estan per damunt --sis superen el 70% i dos d'aquests el 120%-- exceptuant St. Joan d'Oló, la parròquia més petita estudiada, que es situa amb una taxa del 14%. Segons aquestes dades el cens no recolliria la realitat i donaria xifres de població molt més baixes que les reals, almenys a la comarca del Bages.

Hem intentat calcular aquesta desviació a partir del càlcul de la població teòrica segons una suposada taxa i relacionar-la amb la població que dona el cens. Ens resulta una desviació que donant el valor 100 a la població del cens, es situa entre el 146,9 i el 188,9 segons la taxa sigui del 45 o del 35 %. Aquestes dades s'allunyen molt de l'opinió generalitzada de la validesa del cens, la qual cosa anul·la el valor d'aquest a nivell general. Al Bages, però, creiem que subvalora la població.

El cas de Navarcles també és significatiu malgrat que no tenim dades dels registres parroquials. Segons el cens de Floridablanca comptava 557 habitants, gairebé quatre vegades la xifra de 1713. Un capbreu de 1779-1781 realitzat pel Monestir de St. Benet recull 216 declaracions, de les quals 12 eren foranes. És a dir, 204 veïns. Si apliquem el multiplicador 4 trobaríem 816 habitants; amb el 5, 1020 (49). En un cas i un altre, la població de Navarcles havia d'ésser superior a la xifra que li otorgava el cens, en la mateixa línia definida més amunt de subvaloració. A St. Fruitós de Bages, segons el capbreu de 1783-1791 (50), consten 150 declaracions, de les quals 120 són de St. Fruitós. El cens de 1787 defineix una població de 357 habitants i si apliquem al capbreu el multiplicador 4 en resulta 480 i el 5, 600. De nou la subvaloració.

Així doncs, la població bagenca l'any 1787, si apliquem els índex correctors obtinguts es situava entre els 45129 habitants i els 58032. Segons el cens, en tindria 30721 (51).

1.1.6 Els recomptes i censos del segle XIX.

Durant la primera meitat del segle XIX tenim dades de diversos recomptes:

- "Relación de los pueblos" de Frigola el 1819 (52). Són dades de veïns a les quals es suggereix aplicar el multiplicador 5. Es desconeix, però la procedència i la forma d'obtenció.

- Diccionari de Miñano (1826-1829) (53). Fernández de Pinedo cita un "Censo de Policia" de 1826, del que Madoz considera les millors dades del primer terç del segle XIX (54). No sabem si aquestes dades són les que aporta Miñano. En aquest cas tampoc coneixem l'elaboració i obtenció de les mateixes.

- Dades de Galobardes de 1830 (55). Són un recull de xifres de veïns i habitants publicades en el llibre de Joan Bta. Galobardes, "Catalunya en la mano", l'any 1831. Rebagliato les ha descartat per les incoherències en

la relació veí/habitant per comarca que oscil·la entre 2,83 a la Vall d'Aran i 9,3 al Pallars Jussà (56). No coincideix amb la de Miñano.

- Mas i Cases (57). En la seva obra sobre Manresa cita un "Padron General formado en 1835 por la Subdelegación de Policia de Manresa" i transcriu les dades de les poblacions més importants, però no cita tots els pobles, si bé en un altre lloc de la mateixa obra, aporta una relació de parròquies amb els habitants de cadascuna, molt menys fiable i sense saber la procedència. Aquesta darrera relació no correspon al "Padron General" perquè els pobles més importants no coincideixen.

- Diccionari de Madoz (58). J. Iglesias ha publicat les dades del resum del diccionari corresponent a la matrícula cadastral de 1842 (59). En la relació que adjuntem hem preferit utilitzar les dades poble per poble i sols en aquells casos en què no els hem localitzat, hem fet servir la relació d'Iglesias.

D'aquests recomptes desconeixem la seva elaboració i procedència i cal ressaltar que cap no es realitzà en forma de cens com el de Floridablanca o posterior de 1857 i, per tant, la seva fiabilitat és minsa. Si es comparen les dades entre ells hi ha moltes discrepàncies.

Per altra banda, com veurem més endavant, segons aquests recomptes la població oscil·laria entre els 30000 i 40000 habitants. El 1842, segons el de Madoz la població era de 37263 habitants i el 1857, quinze anys després, 58801, un salt molt notable, que com veurem, caldrà que matisem.

- Cens de 1857 (60). Unànimement el cens de 1857 és considerat com el primer cens elaborat amb metodologia moderna i per tant, altament fiable. La publicació que es feu l'any 1858, aporta les dades per municipis, les destria en sexe, estat civil i edat. El criteri que es seguí per elaborar-lo fou: considerar la gent que havia dormit en un lloc determinat la nit del 21-V-1857. A Navarres, cada unitat familiar va omplir un full en què hi constaven el nom i cognom dels residents a la casa, edat de cadascun, estat civil, professió del cap de casa i de les noies obreres. No indica, en canvi, el lloc de naixement (61).

La fiabilitat d'aquest cens al Bages es pot comprovar de dues maneres:

a/ A l'AHCM es guarda el recull de respostes dels diferents pobles a les objeccions que es feren a les dades del cens de 1857 en comparar-lo amb el de 1860. Aquestes respostes són una garantia de fiabilitat. En total 10 preguntes sobre perquè sortien més homes que dones, perquè més vidus que vídues, etc. El to de realisme utilitzat és una garantia per les dades (62).

b/ Podem sotmetre les dades al mateix mètode emprat pels censos de 1718 i 1787. Es planteja un problema metodològic: mentre els registres parroquials tenen com a base geogràfica la parròquia, el cens té una base municipal. Quan els municipis estaran formats per diverses parròquies no podrem calcular la taxa de natalitat corresponent ni, com a conseqüència, comprovar la fiabilitat del cens (Quadre 1.6) (63).

QUADRE 1.6

Habitants d'algunes parròquies del Bages, segons els registres parroquials i el cens de 1857.

MUNICIPI	TOTAL NAIXEMENTS 1850-1860	MITJANA ANUAL	35 %	POBLACIO 40 %	45 %	CENS 1857	TAXA NATALITAT SEGONS CENS
AGUILAR	114	11,4	326	285	253	689 (2)	
AVINYÓ	497	49,7	1420	1243	1104	1718 (3)	
BALSARENY	468	46,8	1337	1170	1040	1275	36,7
CALDERS	304	30,4	869	760	676	1713 (4)	
MURA	365	36,5	1043	913	811	887	41,1
OLÍ	390	39,-	1114	975	867	1320 (5)	
RAJADELL	247	24,7	706	618	549	857 (6)	
ST.SALVADOR GUARD.	337	33,7	963	843	749	780 (7)	43,2
ST.FELIU SAS. (1)	245	24,5	1167	1020	707	932	43,8

(1) Període estudiat 1846-1851

(2) Aguilar i Castellar.

(3) Avinyó, Horta, Sta. Eugènia Relat

(4) Calders, Monistrol de Calders i Viladecavalls

(5) Sta. M^a D'Olí, st. Joan D'Olí i Terrassola

(6) Rajadell, Monistrollet i Vallformosa.

(7) Aquesta dada correspon a 1877. El 1857 no apareix la població de St. Salvador.

Per aquests anys alguns autors s'han pronunciat sobre la natalitat del país. Rebagliato dona la dada de 33,5 % pel període 1858-1860 que arribava a 35,3 % de 1861 a 1877 (64). Per Espanya, Jordi Nadal dona pel 1858, 35,3 % i pel 1865, 38,2 % (65). La natalitat real oscil·la entre 35 i 40 % .

Les divisions parroquials i municipals fan que en el quadre estudiat solament coneguem la taxa de natalitat de quatre pobles, els quals es situen entre el 36,7 % i el 43,8 % , un xic superior a les taxes de Catalunya, però totalment dins dels límits teòrics previstos. D'entrada és un resultat molt diferent als altres censos i que avalaria la seva fiabilitat. La resta de parròquies mostren simplement una lògica interna comparant-les amb dades del cens encara que no puguem calcular taxes.

En línies generals, el cens de 1857, serà un correcte punt d'arribada en el nostre estudi de la població global del Bages i donarem les seves dades com a fiables.

1.2 L'EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ.

1.2.1 Les etapes de l'evolució de la població a Catalunya.

Les hipòtesis a l'entorn de les quals gira l'evolució de la població a Catalunya són les següents:

a/ El màxim sostre demogràfic s'assoliria a la primera meitat del s. XIV, malgrat que no hi hagi cap recompte per demostrar-ho. La Pesta Negra el 1348 i un seguit d'epidèmies i secades iniciarien el declivi (66).

b/ El declivi es perllongaria almenys fins el 1497. La població hauria disminuït un 42 % i es situava a l'entorn de 224356 persones. La densitat era de 6,98 Hab./Km² contra els 11,66 de 1365-1370 (67).

c/ A partir d'aquesta data s'iniciaria una recuperació demogràfica. La primera fita és el fogatge de 1553. L'increment de la població seria del 20 %. La densitat passaria a 8,43 hab./Km² molt per dessota de Castella la Vella (15,86), Lleó (13,11), València (9,63). Sols Aragó, Astúries, Extremadura i Múrcia estaven per dessota (68).

d/ De 1553 a 1626 assistim a un creixement espectacular. Nadal el xifra en un 0,78 % anual que equival a un augment del 75 %. L'observació l'efectua a partir de l'extrapolació del cens de Vic i a partir de l'evolució dels baptismes. Val a dir que és el període més important de la immigració francesa (69).

e/ De 1626 a 1655 és qualificat com "període la plus desastreuse de l'histoire démographique de la Catalogne". La guerra dels Segadors i el còlera morbo hi contribuirien. La corba dels baptismes a manca de recomptes insinua la crisi. Per Nadal, la pèrdua equival al 24,8 % de la població (70).

f/ De 1655 a 1717, creixement de la població. El guany, reedificant el cens de 1717 en un 85 %, es situaria en un 42,2 % (71).

g/ De 1717 a 1787, les dues fites censals donades per bones per Vilar, la població hauria augmentat un 121 % a un ritme de 1,2 % anual. Descarta el moviment migratori i, per tant, el creixement seria autòcton (72). Livi Bacci ha demostrat la impossibilitat d'aquest creixement si es comparava amb l'estructura per edats que surt el 1787. Si s'hagués produït, els paràmetres demogràfics serien més moderns del compte (73). Jordi Nadal a partir de l'acumulació de naixements d'onze parròquies detecta un creixement del 91 % amb etapes de fort creixement (1717-1734; 1742-1777; 1782-1796) i de dificultats (1735-1741 i 1778-1781) (74).

h/ De 1787 a 1857, donant per bones les xifres de 1787, el creixement és de 0,88 % anual, xifra també força elevada, després de travessar un període de dificultats de 1787 a 1815 (75).

i/ De 1857 a 1910, la població alenteix el seu creixement i la taxa anual es situa en un 0,43 %.

Aquestes diferents etapes tenen una incidència comarcal diferent, les xifres calculades són una abstracció, davant la realitat. Així per exemple el 1497, punt de màxima inflexió, les densitats més altes les tenia el Gironès, Tarragonès, Maresme, Empordà i Segarra que superaven el 10 hab./Km² mentre que la meitat del Principat estava per dessota els 5, amb un mínim de 2,09 al Berguedà (76). La pèrdua de població d'un fogatge a un altre havia estat molt diferent d'una comarca a una altra (Noguera, el 70 % i Berguedà, 67 %, màxims i Barcelonès, 14 % i Maresme, 16 %, mínims).

Les dades de població de Catalunya estan elaborades sota dos supòsits:

a/ Els fogatges i censos de població que malgrat criticar-los acaben essent acceptats i malgrat suggerir que indiquen tendències es sotmeten als exercicis estadístics més rigorosos.

b/ L'evolució dels baptismes d'un conjunt de parròquies. És un indicador vàlid però planteja el problema de si la mostra es prou àmplia i representativa de tot el conjunt (pobles petits/ grans, de l'interior/ de la costa, predomini agrícola/ industrial) i fins a quin punt la baixa de baptismes no és provocada per altres causes que un descens de la població (77).

Per a l'estudi de la població al Bages és útil contrastar totes les fonts, per detectar els problemes dels censos i determinar el sentit de l'evolució.

1.2.2 L'evolució de la població al Bages.

Segons els fogatges i censos oficials sense introduir cap mena de modificació, la població del Bages haguera evolucionat segons el quadre 1.7.

Segons les reflexions fetes anteriorment, a partir de 1626 cal introduir modificacions. Aquestes es basen en el següent:

- Donem per vàlides les dades de 1626 i 1857.
- Les de 1718 i 1787, segons els registres parroquials estan subvalorades i cal introduir elements correctors que ja hem definit.

- L'escassa fiabilitat dels recomptes de la primera meitat del segle XIX.

Amb aquests criteris i si introduïm en el cens de 1718 les desviacions obtin-

QUADRE 1.7

L'evolució de la població al Bages s. XIV-XIX

FOGATGE CENS	FOCS	HABITANTS	% sobre CATALUNYA	DENSITAT BAGES	DENSITAT CATALUNYA	CREIXEMENT	CREIXEMENT ANUAL
1365-70	2497 (1)	(13509) (2)	2,9	7,71	11,66		
1497	1426	(7715)	2,5	4,4	6,98	- 42,9	- 0,44
1515	1482	(8018)	2,47	4,58	7,5	3,9	0,21
1553	1819	(9841)	2,7	6,9	8,43	22,7	0,54
1626		(21134) (3)	---	16,3	---	114,8	1,05
1718		19123	4,7	14,8	12,7	- 6,1	- 0,11
1787		30721	3,42	23,6	23,1	60,6	0,68
1857		56021	3,49	44,8	51,9	88,9	0,91

- (1) Manquen les dades de Cardona, Fals, L'Estany, perquè estan englobades dins de senyories jurisdiccionals.
 (2) Utilitzem com a multiplicador el 5,41 que hem obtingut pel cens de 1626.
 (3) Extrapolació a partir dels pobles que coneixem relacionat amb el total de 1718, i de 1787 i obtenció de la mitjana

gudes en el quadre 1.4 i en el cens de 1787, les desviacions obtingudes en el quadre 1.5 obtenim la següent evolució de la població (quadre 1.8).

QUADRE 1.8

Evolució de la població amb rectificació dels censos de 1718 i 1787.

CENS	POBLACIO SEGONS CENS	1626= 100	1718= 100	POBLACIO. 35 %	1626= 100	1718= 100	POBLACIO 40 %	1626= 100	1718= 100	POBLACIO 45 %	1626= 100	1718= 100
1626	21134	100		100	100		100	100		100	100	
1718	19123	90,5	100	32987	156,1	100	28857	136,5	100	25644	121,3	100
1787	30721	145,4	160,6	58032	274,6	175,9	50782	240,3	176	45129	213,5	176
1857	58801	278,2	307,5		278,2	178,3		278,2	203,8		278,2	229,1

Amb aquestes modificacions extreiem conclusions diferents sobre l'increment de la població:

a/ De 1626 -un any de màxim segons Nadal- a 1718 no es produïa un retrocés global de la població com insinua el cens, sinó que s'havia produït un augment, de 4 a 11000 persones. El balanç demogràfic negatiu del segle XVII es transformaria així en positiu.

b/ Punt de partida més elevat del cens de 1718 i, ensems, punt d'arribada més alt en el cens de Floridablanca. El percentatge d'augment d'un a l'altre, segons el mètode emprat, és lleugerament superior al tradicional creixement assenyalat per Vilar (176 % front el 160,6 %). Les nostres aproximacions al cens permeten xifrar per 1787 de 45000 a 58000 habitants, xifra per altra banda molt elevada ja que gairebé atrapa la de 1857.

c/ Si considerem les dades de 1857 com a fiables i, si com hem apuntat, la població de 1787 era més elevada, aquestes dades indiquen una certa estabilització de la població en la primera meitat del segle XIX, que seria més o menys important segons acceptessin una o altra data. La primera meitat del XIX seria de crisi demogràfica i de recuperació cap a la seva fi.

La comprovació d'aquestes tendències generals de la població bagenca l'hem realitzada a partir d'una corba de baptismes. Aquesta ha resultat de l'agregació dels naixements de vuit parròquies des de 1672 fins a 1860. El problema que es planteja és la representativitat de les parròquies, les quals no s'han pogut escollir per la seva representativitat, sinó per la utilització dels arxius que es salvaren de la destrucció (78).

Les parròquies agregades són les d'Aguilar de Segarra, Avinyó, Balsareny, Calders, Rajadell, Sta. M^a d'Oló, St. Salvador de Guardiola i Mura. Excepte Balsareny, la resta de parròquies estan situades als altiplans bagencs, les quals experimenten un important creixement en el s. XVIII, mitjançant l'expansió dels rabassaires, però perden empenta davant l'arribada del XIX, en benefici de pobles més fluvials que s'industrialitzaren. Cal prendre, doncs, la corba elaborada amb una certa prudència.

QUADRE 1.9
Evolució dels baptismes en vuit parròquies bagenques de 1672 a 1860.

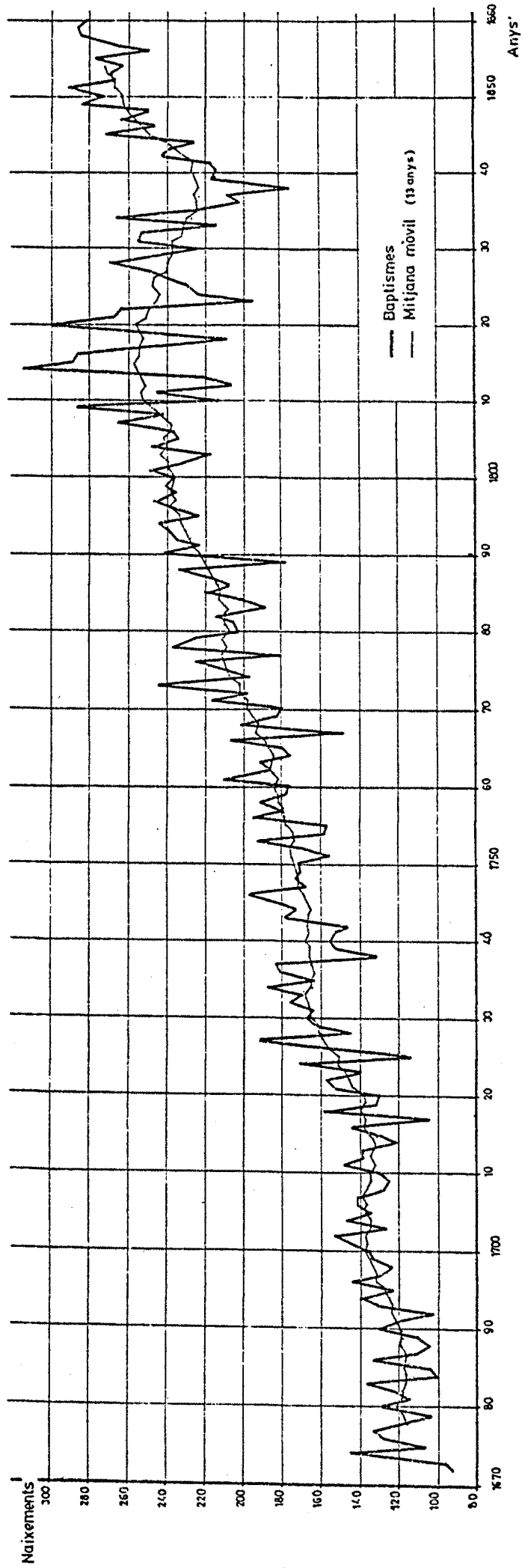
DECENNI	MITJANA ANUAL	1680-1689= 100	1710-1719= 100	1780-1789= 100
1680-1689	116,7	100,-		
1690-1699	127,5	109,1		
1700-1709	137,8	118,1		
1710-1719	134,2	115,-	100,-	
1720-1729	151,-	129,4	112,5	
1730-1739	167,3	143,4	124,7	
1740-1749	169,3	145,1	126,2	
1750-1759	174,7	149,7	130,2	
1760-1769	185,5	159,-	138,2	
1770-1779	210,2	180,-	156,6	
1780-1789	206,-	176,5	153,5	100,-
1790-1799	235,6	201,9	175,6	114,4
1800-1809	243,2	208,4	181,2	118,1
1810-1819	248,8	213,2	185,4	120,8
1820-1829	246,4	211,1	183,6	119,6
1830-1839	223,-	191,1	166,2	108,3
1840-1849	243,9	209,-	181,7	116,4
1850-1859	271,3	232,5	202,2	131,7

El quadre 1.9 recull la mitjana decennal dels baptismes d'aquestes vuit parròquies des del decenni 1680-1689. Si considerem aquest com a base 100, a 1710-1719 havia augmentat un 15 %, a 1780-1789, un 76,5 % i el 1850-1859, un 132,5 %. Del cens de 1717 als de 1787, el creixement era del 53,5 %, percentatge inferior al que s'otorga al quadre 1.8 en el qual teníem dades de més parròquies. Aquest percentatge és similar a l'augment produït de 1787 a 1857.

Però si deixem de considerar els censos com a punt de referència l'evolució dels baptismes pren un altre caràcter. El creixement des de 1680 es continuat fins el decenni 1710-1719, que retrocedeix lleugerament a causa probablement de la Guerra de Successió. Després s'inicia una ràpida alça dels baptismes solament estabilitzada amb un lleuger retrocés de 1780-1789, per continuar

GRAFIC A.1

Evolució dels baptismes de vuit parròquies bagenques (Aguilar de Segarra, Avinyó, Calders, Mura, Balsareny, St. Salvador de Guardiola, Sta. Mg d'Olib i Rajadell), (1672-1860).

la progressiva ascensió fins la dècada 1830-1839 on s'assoleixen xifres de 1790. A la dècada següent s'arriba a la xifra de 1800 i de 1850-59 es registra una important tibada cap amunt que situa el nombre de naixements per damunt de l'anterior màxim de 1800-1809.

El gràfic A.1 recull l'evolució anual dels baptismes i la mitjana mòbil dels mateixos. En ells s'evidencia el creixement progressiu dels baptismes fins al màxim de 1815; a continuació una davallada progressiva amb el mínim de 1835-1840, seguit d'un progressiu creixement. Les etapes de creixement (1717-1734, 1742-1777, 1782-1796) i de dificultats (1735-1741, 1778-1781), assenyalades per Nadal pel període intercensal coincideixen totalment en la gràfica del Bages (79). Anterior i posterior a aquest període cal assenyalar les dificultats de l'època de la Guerra de Successió i la Guerra de la Independència.

La corba anual de baptismes, segueix de forma precisa la mitjana mòbil sense caure en oscil·lacions excessivament allunyades, la qual cosa reforça la validesa de la mateixa. El període més irregular és el de 1809 a 1825. Es tracta d'una etapa de dificultats demogràfiques molt important. Els naixements, més que reflectir-nos la xifra de població, reflecteix processos de reconstrucció de la població. Les ensorrades de naixements s'expliquen per una alça molt important de la mortalitat i l'alça espectacular amb la recuperació, anys després, d'aquelles mortandats (80).

Aquesta corba confirma gairebé en la seva totalitat, les hipòtesis plantejades més amunt sobre l'evolució de la població bagenca. A partir de 1626 no tenim dades, però a partir de 1672 la població està en procés de creixement. Aquest creixement continua i s'accelera en el segle XVIII; 1787 serà simplement una fita en aquest procés que es perllongarà fins a principis del segle XIX. De 1787 a 1857, el creixement serà inferior al període anterior i ensems més inestable. A 1838, la mitjana era la mateixa que la de 1790 i fou a partir d'aquell any que s'inicià una recuperació que superà les mitjanes més altes aconseguides. Així doncs, la corba de baptismes confirma que entre 1787 i 1857 no va haver-hi un creixement demogràfic espectacular i de la mateixa intensitat que de 1717 a 1787.

1.2.3 Algunes notes sobre l'evolució de la població a la Ciutat de Manresa.

Segons censos i fogatges, la Ciutat de Manresa hauria evolucionat de la

següent manera:

1365/70	703 focs
1497	
1515	313 focs
1553	353 focs
1626	5531 habitants
1718	5669 habitants
1780	7045 habitants
1787	8160 habitants
1819	6489 habitants
1826/29	12977 habitants
1835	16030 habitants
1842	13367 habitants
1857	15264 habitants

Intentem contrastar aquestes dades amb altres fonts. Un memorial dels Consellers de Manresa de 28-VI-1485 deia: "en temps de sa poblacio era de mes de dos millia focs y la questia real de dotze millia sous cascun any, apres per causa de les morts que se disminui acerca de mil focs la dita questia fora reduida a set millia sous cascun any. E com per causa de las passadas turbacions d'aquest principat, la dita Ciutat de Manresa sia stada disminuïda de quatre parts les tres o més car de setcents focs que ans de la guerra eren en dita ciutat avuy no basten a trescents focs" (81). La descripció de la decadència és ben clara: abans de la Pesta Negra, 2000 focs i després una reducció successiva fins a 800 focs, precisament el punt de partida del fogatge de 1515. Els consellers podien exagerar el fenomen, però ¿la tendència global del propi passat, es podia realment amagar?

El 1586, una relació dels habitants de la Ciutat, dividits per carrers, perquè es pogués cobrar més fàcilment el regadiu, és una bona font per seguir l'evolució dels seus habitants (82). Per sort consten tots tant si tenen regadiu com si no. Calia evitar l'ocultació si es volia que tothom contribuís al manteniment de la sèquia. En resulten 770 focs. Tal vegada el fogatge de 1553 no recollís tots els focs perquè doblar en 30 anys, és un creixement molt notable, però és obvi aquest avenç de la població.

Sarret ens indica que segons els cens del Rnd. Cristòfol Dalmau de 1594, Manresa tenia 973 cases o focs (83).

Disposem, a més dels naixements que es registraren de 1584-1588: 912, és a dir una mitjana de 182 cada any. Si apliquem el mètode emprat més amunt la població oscil.laria de 4044 a 5200 habitants (84).

		<u>4 hab./foc</u>	<u>5 hab./foc</u>
1586-	770 focs	3080	3850
1594-	973 focs	3892	4865

Les xifres s'acosten: Manresa tindria a finals del s XVI, probablement de 4000 a 5000 habitants; la recuperació respecte a finals del XV era clara.

El 1626, la població era de 5497 habitants (5531 amb Viladordis). La població hauria continuat creixent respecte al començament del segle.

Segons les tesis de Nadal, a partir d'aquest moment s'iniciaria una davallada. El 1633 i 1638, els consellers van tenir notícia de l'existència de pesta a altres llocs, però segons les notícies no afectà a la ciutat (85). En canvi, la pesta bubònica sí que afectà Manresa. El 1651, es coneixia l'existència de pesta a Barcelona i es decideix muntar guàrdia a les portes de la Ciutat (86). A 12 de Desembre de 1653 "Reunit lo capitol ha deliberat que per rahó de contagi, fet que causa estragos en la ciutat, se done llibertat als capitolars pera que puguen ausentarse de la Ciutat y als que's quedin sels retribuísca ab mes diners per los treballs que tindran". El 20 d'Agost de 1654 es feu buidar la ciutat i el 30 d'Agost "resolguerem per consolació del poch poble que era restat fer la professo per ciudad" (87). Jordi Nadal explica que del 16-VI al 18-X de 1654 la pesta va envair 381 llars i va causar prop d'un miler de víctimes (88).

No cal insistir. La pesta bubònica féu estralls a Manresa, però, causà una davallada demogràfica important? Cal pensar que aturà el creixement però el 1670 ja s'havia recuperat la població de 1626, almenys això es pot deduir d'un Memorial que els Consellers enviaren a la Reina perquè supliqués per retribuir el Bisbat de Manresa a 1674: "La población de la ciudad consiste en poco menos de 1400 vezinos, entre los quales ay muchas casas de cavalleros, ciudadanos honrados y otras personas de graduación" o més avall "como la Ciudad es tan poblada, y pasa de cinco mil almas" (89).

Les dades de naixements del quinquenni 1672-1676 ajuden també. La mitjana anual fou de 226,4 baptismes que suposava una població que oscil·lava entre els 6469 habitants -natalitat 35 %- a 5031 -natalitat del 45 %- (90). Començà després un procés de creixement rigorós? Si hem de fer cas al cens de 1717, Manresa tindria 5669 habitants, per tant, hi hauria estancament; però si apliquem el marge d'error establert en el quadre 1.4, la població oscil·laria entre 7600 i 9800 habitants. Sarret s'aproxima a aquestes dades: "a l'acabar-lo (el s.XVII) tenia unes 1200 cases que representaven més de 2000 focs" (91). Per desgràcia els resums quinquennals de naixements de Pere Palla no afecten aquest cens.

Què passà en el XVIII? Segons el Cens de Floridablanca, Manresa tenia el 1787, 8160 habitants. El cens del Bisbat de 1780 otorga 7000 persones -xifra

arrodonida- a Manresa. Però dos quinquennis de naixements amb procedència diferent insinuen que la població havia de ser més elevada.

	<u>Naix.any</u>	<u>35 ‰</u>	<u>40 ‰</u>	<u>45 ‰</u>
1784-1788 -	595	17000	14875	13222
1793-1797 -	639,2	18263	15980	14204 (92)

Si realitzem el càlcul al revés, és a dir, donar per bo el cens de 1787 i els baptismes, obtenim una taxa de natalitat del 72,9 ‰, realment molt elevada. Manresa atreia pagesos dels pobles de la rodalia i, per tant, la base era jove i podria donar-se una natalitat més alta; el que no creiem és que arribés a la xifra esmentada.

La peculiaritat del creixement demogràfic de Manresa s'explica molt bé en una resposta de l'Interrogatorio de 1803: "Dejan a esta ciudad sus habitantes cuando padece atraso el comercio por algun acaso, y casi enteramente cuando ocurre guerra contra Inglaterra por cesar del todo las fabricas, singularmente de seda a que se ocupan quasi todas las familias, cuya emigración es tan perjudicial como que empobrece en tal forma a estos vecinos que quedan sin ningun mueble" (93). És important conèixer aquest vaibé; la societat pagesa i la societat urbana es complementen en aquest reflux.

De totes maneres l'enquesta de 1803 atribueix a Manresa 8494 habitants. Si haguessim de fer cas d'aquesta xifra voldria dir que s'estaria travessant un important període de crisi. El recompte de Frigola el 1819 dona encara menys habitants; però a partir de Miñano, Manresa està per damunt dels 12000.

Un altre quinquenni de naixements (1831-1835) permet de nou fer una comprovació:

	<u>Mitjana Naixem.</u>	<u>35 ‰</u>	<u>40 ‰</u>	<u>45 ‰</u>
1831-1835	605,2	17291	15130	13449 (94)

La mitjana és inferior a la del període de 1793-1797, la qual cosa insinuaria un estancament de la població manresana, precisament en el mateix període que es detecta en el conjunt del Bages.

El 1857, Manresa comptava amb 15264 habitants, xifra que no sembla que s'allunyi gaire de la que insinuava els naixements dels anys 30. Josep Oliveres aporta més dades de naixements que ens confirma aquest estancament (95).

	<u>Mitjana anual</u>
1841-1845	568
1846-1850	571
1851-1853	606
1862-1868	611

El nombre de naixements anuals era més alt en el quinquenni 1793-1797 (639 anuals) que a mitjans segle XIX i solament igual al quinquenni 1831-1835. La

natalitat podia haver-se reduït però si relacionem la població de 1857 amb els naixements, la natalitat resulta del 40 ‰, xifra totalment normal.

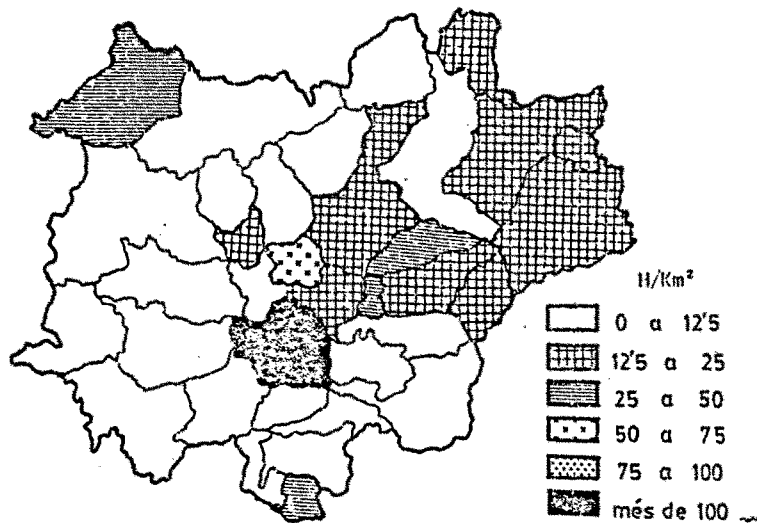
Aquestes dades insinuen al llarg de la primera meitat del segle XIX, un clar estancament de la població de Manresa, si es dóna per vàlides les xifres de població detectades a partir dels naixements. Concorda amb l'evolució general de la població bagenca: creixement en el XVII i XVIII i estancament a la primera meitat del XIX. Les dades són precàries i caldria estudiar l'impacte damunt de la demografia d'aquests moviments migratoris en funció de la conjuntura econòmica de les fàbriques. No creiem, però, que alterés excessivament aquestes conclusions.

1.3 LA DISTRIBUCIÓ DE LA POBLACIÓ.

A partir del càlcul de les densitats de població per municipis és possible estudiar l'evolució de la distribució de la població a la comarca. Un exercici similar va realitzar Vilà Valentí en els censos de 1860 i 1960 (96), en el qual arribà a la conclusió que la població es concentrava progressivament a les valls fluvials del Llobregat i Cardener. Les densitats de 1717, 1787 i 1857 es troben calculades en el quadre 1.10, i representades gràficament (mapes 1.1, 1.2, i 1.3).

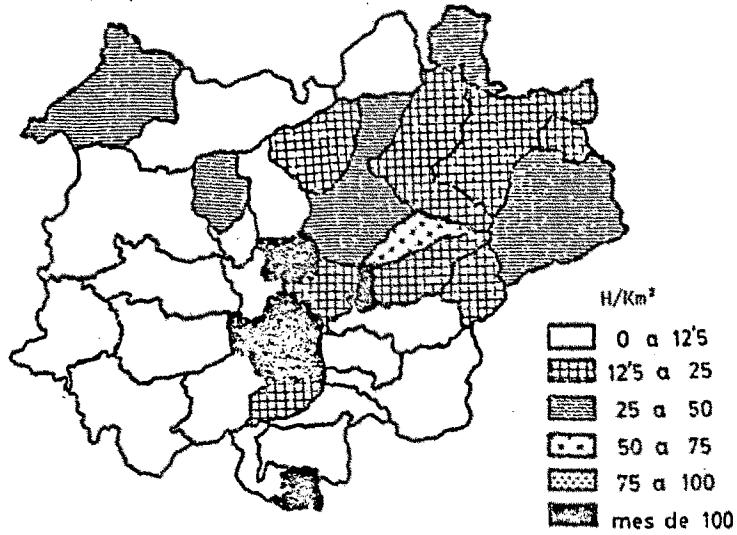
MAPA 1.1

La densitat de població al Bages a l'any 1718 per municipis.

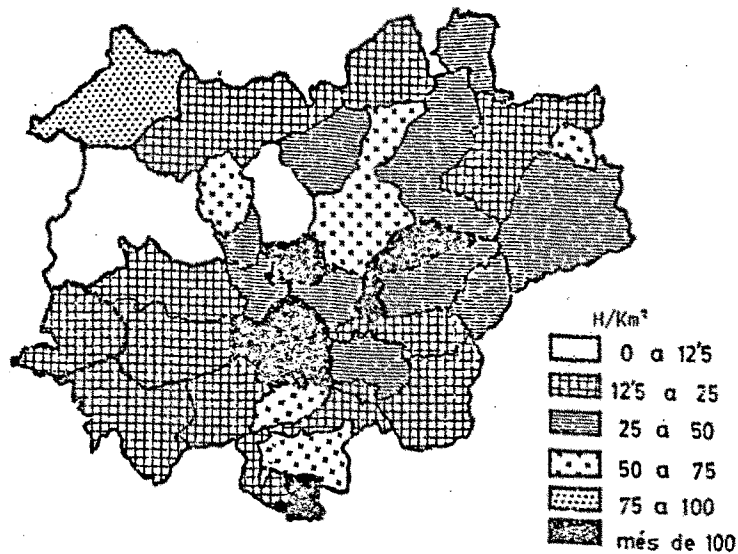
MAPA 1.2

La densitat de població al Bages a l'any 1787 per municipis.

MAPA 1.5

La densitat de població al Bages a l'any 1857 per municipis.

Aquest càlcul presenta dos problemes: en primer lloc l'extensió desigual dels termes municipals que distorsionen alguns càlculs (un poble concentrat en un municipi de 5,5 Km², no dóna la mateixa densitat d'un altre de 100 Km² amb el mateix poble) i, en segon lloc, la fiabilitat dels censos, analitzada més amunt; els errors de 1718 i 1787 poden crear autèntiques distorsions en la distribució comarcal.

Malgrat aquestes objeccions ambdós dibuixen una tendència de la distribució comarcal, la qual presenta una evolució característica al llarg del perío-

QUADRE 1.10

Densitat de població al Bages per municipis a 1718, 1787 i 1857.

MUNICIPI	Km ²	1718	1787	1857
AGUILAR	43,02	2,3	5,7	16,-
ARTÉS	17,92	32,8	61,3	102,6
AVINYÓ	62,56	7,6	14,9	27,5
BALSARENY	36,64	11,7	23,9	34,8
CALDERS	33,01 (1)	13,1	13,3	30,1 (2)
CALLÚS	12,08	15,6	7,2	26,2
CARDONA	65,38	25,9	37,8	70,2
NAVÀS	81,70	4,5	9,9	14,7
CASTELLBELL	28,19	7,9	8,8	50,9
CASTELLFOLLIT	59,43	4,3	3,4	17,-
CASTELLGALÍ	17,16	10,-	15,4	63,8
CASTELLNOU	29,21	3,6	8,9	11,9
L'ESTANY	10,11	20,7	24,1	61,6
FONOLLOSA	51,90	5,2	6,9	24,3
GAIA	39,86	6,-	7,4	16,3
MANRESA	41,24	137,5	197,9	370,1
MARGANELL	13,34	4,6	8,5	24,7
MOIÀ	75,15	21,9	35,3	41,9
MONISTROL DE CALDERS	21,87	12,8	20,8	---
MONISTROL DE MONTSERRAT	12,04	28,2	111,4	131,5
MUPA	53,39	4,3	5,7	16,6
NAVARCLES	5,52 (3)	42,9	159,1	411,7
RAJADELL	45,32	3,7	6,2	18,9
ROCAFORT	21,67	4,6	7,6	39,8
SALLENT	65,80	12,5	28,3	72,1
ST. FELIU SASSERRA	23,14	23,9	29,1	40,3
ST. FRUITÓS DE BAGES	22,14	16,9	20,4	44,2
ST. JOAN VILATORRADA	16,25	7,-	13,-	27,9
ST. MATEU DE BAGES	100,97	2,5	7,6	11,-
ST. SALVADOR GUARDIOLA	36,98	4,1	4,1	(21,1)
ST. VICENÇ DE CASTELLET	17,09	8,1	6,3	14,7
STA. M ^a D'OLÓ	64,24	13,-	14,6	20,5
SANTPEDOR	16,80	56,4	106,6	108,2
SURIA	23,54	11,5	25,-	59,5
TALAMANCA	29,55	7,8	5,-	13,2
TOTALS	1295,21	14,8	23,7	45,4

(1) Cal afegir 2,5 Km² que actualment són de Navarcles.

(2) És la densitat de les parròquies de Calders, Viladecavalls, Monistrol de Calders (actualment municipi independent) i 2,5 Km² de Navarcles.

(3) Hem considerat 3,52 Km² l'extensió en aquella època, en el s. XX s'incorporen 2 Km² del municipi de Calders.

de estudiat. Es destaquen els següents trets:

-El 1718 es destaca la feblesa de la població: 20 municipis estan per dessota dels 12,5 hab./Km². Per altra banda, Manresa, en el centre de la comarca, punt gairebé de confluència de les dues grans valls fluvials, es converteix en el nucli urbà més important amb una densitat que ja supera el 100 Hab/Km². L'àrea amb més població és l'oriental de la comarca (Moià, L'Estany, Sta. M^a d'Oló, St. Feliu Sasserra). Probablement una important indústria rural explicaria aquesta situació. L'occident està totalment despoblat, si exceptuem Cardona que a l'extrem occidental és un nucli destacat.

Artés, Santpedor i Monistrol de Montserrat són nuclis de població concentrada més importants i els tres amb punts de situació geogràfica diferent: Artés a la Vall de la Gavarresa (una riera afluent del Llobregat), Santpedor al cor del Pla de Bages i Monistrol a la vora del Llobregat.

La importància de les valls fluvials en el mapa de 1718 s'insinua molt

lleugerament, però no és continu i ni tan sols destaca.

- El 1787, el pes de la població a l'Est bagenc és encara molt important, però la influència de les valls es reforça i marca molt clarament. A l'Est hi ha intensificació però en un grau menor. Cardona continua essent l'excepció de l'Oest en plena vall fluvial del Cardener, però respecte el 1718 la densitat continua en la mateixa franja. En canvi, per damunt de 100 h/Km² hi trobem Santpedor, Navarcles i Monistrol de Montserrat. Han crescut més que Cardona. La línia del Llobregat queda clarament marcada: Castellgalí, St. Fruitós, Sallent i Balsareny.

- El mapa de les densitats de 1857 introdueix canvis notables. A primera vista es destaca un augment generalitzat de població, ja criticat anteriorment i es destaca també una concentració de població clara al centre del mapa, a les dues valls fluvials del Llobregat, Cardener i a la Gavarresa.

Què ha canviat? L'Est està més poblat que l'Oest encara, però els seus pobles no han millorat la franja de la densitat. La indústria tèxtil tradicional entra en crisi i, per tant, l'àrea geogràfica en què es desenvolupava. L'oest ha millorat en general però continua encara amb unes densitats molt baixes. En canvi, a la vora del Llobregat i Cardener, els pobles creixen. La indústria tèxtil és on es localitza en el XIX, perquè necessita l'aigua que proporcionen els rius.

D'aquesta anàlisi es desprèn una relació de més densitat en aquelles àrees on es desenvolupaven activitats no agràries importants com és a l'Est del Bages. Aquesta distribució canviaria en el moment que aquestes activitats avancessin tècnicament, produïssin un canvi de localització i, com a conseqüència, una correcció de les àrees més poblades. D'uns determinats altiplans, la població se'n anà a les valls fluvials.

Més endavant podrem establir una relació entre poblament dispers/ concentrat i densitat de població. Malgrat que el poblament dispers fou el substrat o punt de partida de qualsevol poblament posterior; el concentrat va aparèixer allà on es desenvoluparen activitats no agràries. Al nord-est de la comarca s'hi troba gairebé sempre un nucli concentrat -Moià, L'Estany, Sta. M^a d'Oló, St. Feliu Sasserra, Avinyó, Sallent, Artés, Balsareny- a l'Oest, no en sorgeix cap si exceptuem les valls fluvials i alguns -Callús, St. Joan- encara foren tardans.